מרחב באקה אל־ע׳רבייה: בית קברות מהתקופה הרומית ושרידים אחרים*

אמיר גורזלזני

בחודשים יולי–נובמבר 2002 ופברואר–מרס 2003 נערכו חפירות בדיקה והצלה בסביבת חורבת כוסית,[1] לקראת סלילתם של כביש חוצה ישראל (מס׳ 6) וכביש מס׳ 9 המסתעף ממנו. החפירות המדווחות להלן נערכו בתוואי כביש חוצה ישראל, במערב השומרון, בתחום המשתרע בין שוליה המזרחיים והדרומיים של חורבת כוסית לבין מבואותיהם המערביים של הכפרים באקה אל־ע׳רבייה[2] וג׳ת (גורזלזני ועודה 2007; גורזלזני, ענבר ועבאס 2007) (איור 1).

אזור החפירה מתאפיין באדמות סחף ובקרקעות רנדזינה אפורות, שנוצרו בשל בליית סלעי קִרטון רך (רביקוביץ תש״ל:17; תשמ״א:75–80). מיקומם של האתרים על הגבול שבין תצורת סלעי חבורת הר הצופים (חוואר וקִרטון) מתקופות הסנון והפאליאוקן לבין תצורת עדולם הקִרטונית מתקופת האיאוקן (Sneh, Bar Tov and Rosensaft 1998), הבטיח גישה קלה למחצבי אבן לבנייה וזמינות של חומרי גלם לתעשיית הקרמיקה. אדמת הסחף באזור פורייה לחקלאות. מקורות המים הם מעיינות שופעים, כגון עין מסעוד ועין בורין בתחומי באקה אל־ע׳רבייה, וכן נחל חדרה. סוקרי הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (PEF) תיעדו מעיין הנובע כמייל אחד מצפון־מערב לכפר ג׳ת, צמוד לנחל חדרה (Conder and Kitchener 1882:152), וגרן (תשמ״ד:241), שסייר באזור ביוני 1870, מציין את קיומה של באר.

בעבר הוצע לזהות את חורבת כוסית עם עין־כושי המקראית (זרטל תשל״ז:84). ראשיתו של האתר בימי הבית הראשון ופריחתו בימי הבית השני; במהלך הסקר שערך במקום זרטל (תשל״ז) נמצאה טבעת ועליה כתובת שומרונית. בשנים 2000–2001 ערכו גנור וקהתי (תשס״ג) ואיאד עודה (מידע בעל פה; הרשאה מס׳ A-3499) חפירות מצומצמות בחורבת כוסית מטעם רשות העתיקות. בבאקה אל־ע׳רבייה נחפרו מערות קבורה מתקופת הברונזה הביניימית (הורוביץ ומסראווה תש״ס) ומתקופת הברזל 2 (בדחי תש״ס). כן נתגלו שרידי יישוב מתקופת הברונזה הביניימית (עד תשס״ג) ומהתקופות הרומית והביזנטית (בדחי ובושנינו תשנ״ב; בדחי תשס״ב; נאמן תשנ״א:54). באזור תועדו גם חפצים אחדים שמקורם אינו ברור, למשל צלמית של אישה המחזיקה כלי נגינה (הורוביץ תשס״ב); ייתכן שמוצאם בקברים שנשדדו בעבר באזור ג׳ת.[3]

חפירות ההצלה המתוארות להלן נערכו בשלושה אתרים (איור 2): חורבת כוסית (מזרח) (הרשאה מס׳ A-3823); נחל חדרה (צפון) (הרשאה מס׳ A-3744); וחורבת כוסית (דרום) (הרשאה מס׳ A-3716).

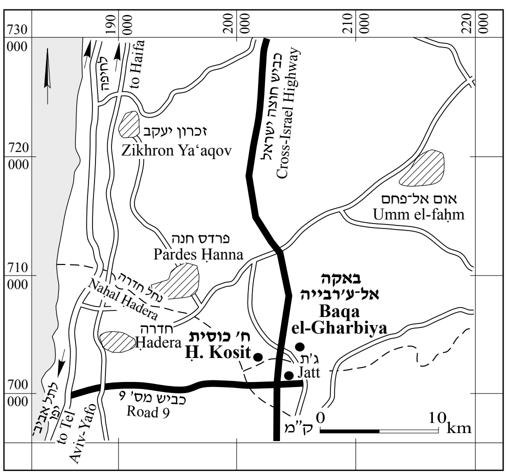

איור 1. מפת איתור.

* המאמר מוקדש לזכרו של שלמה יעקב־ג׳ם, מנהלן מסור וחבר

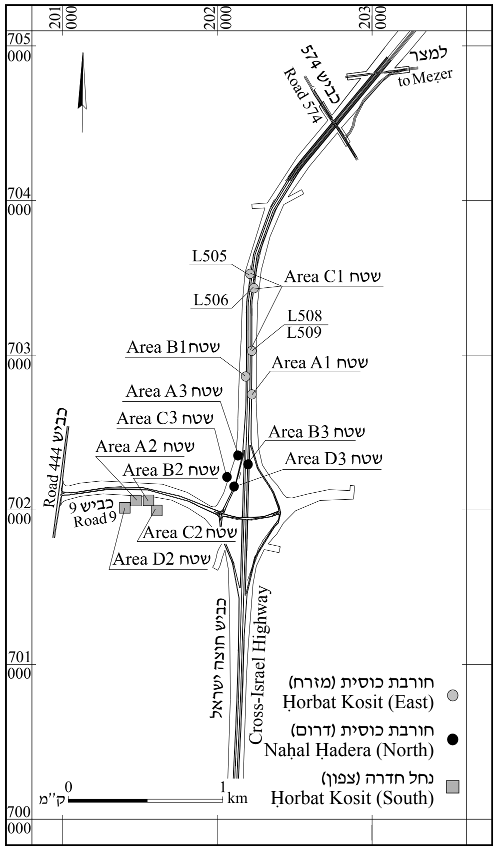

איור 2. מפת שטחי החפירה.

חורבת כוסית (מזרח)

החפירה

אתר זה נמצא כ־100 מ׳ ממזרח לחורבת כוסית (נ״צ רי״ח 202137–250/702735–907, רי״י 152137–250/202735–907). נחפרו בו שלושה שטחים.

שטח A1 (איור 2 ; תכנית 1)
נחשפו שרידים של מבנה רבוע (L101 ; 4 × 4 מ׳) במצב השתמרות ירוד. קירותיו העבים (W104, W106, W105 ; 1.2–1.0 מ׳ רוחב) בנויים מאבנים מקומיות, לא־רגולריות, במגוון גדלים ; חלקן אבני שדה וחלקן מסותתות בסיתות ראשוני בלבד. לא נחשפו רצפות בזיקה אל המבנה, והממצא בתוכו ובסביבתו כולל קרמיקה מצולעת, לרוב שברי קנקנים המתוארכים למאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

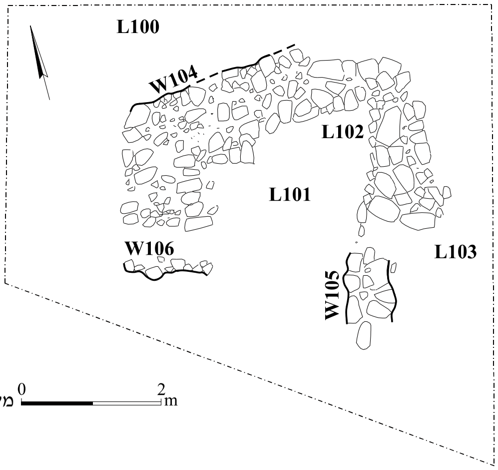

תכנית 1. שטח A1.

המבנה עמד יחידי בשטח, באזור של אדמת סחף המתאימה לחקלאות, ונראה כי שימש מגדל שדה או שומרה (רון תשל״ז ; Ron 1966).

שטח B1 (איור 2 ; תכנית 2)
שטח זה עשיר בממצא. במהלך הבדיקות המקדימות אותרו עדויות רבות להימצאות עתיקות במקום. על כן רוכז עיקר המאמץ בשטח זה. נחפרו 27 ריבועים והובחנו בהם שלוש שכבות עיקריות ; אלה יתוארו להלן מהקדומה למאוחרת.

שכבה III (המאה הא׳ לפסה״נ עד המחצית השנייה של המאה הב׳ לסה״נ). שכבה זו מתאפיינת בכמות רבה של מתקנים חצובים בסלע הקִרטון ; צורתם ועומקם משתנים, לרובם מתאר עגול או סגלגל. טיבם של חלק מהמתקנים ותפקידם לא הובררו לגמרי. ייתכן כי אלה הם מתקנים חקלאיים או תעשייתיים, מחצבות, או קברים שננטשו בשלב התקנתם.

הממצא העיקרי בשכבה זו הוא בית קברות המיוחס לתקופה הרומית. נחשפו שישה או שבעה מבני קבורה שמתארם מלבני (גודלם הממוצע 2.5 × 3.5 מ׳). קיר 223 בנוי בציר צפון־מזרח–דרום־מערב ומחלק את השטח לכל רוחבו ; רוחב הקיר 0.4 מ׳, והוא השתמר לגובה נדבך אחד או שניים. הקיר בנוי אבני קִרטון מקומיות בכמה גדלים, מסותתות באופן ראשוני. הקברים בנויים בציר דומה לזה של קיר 223 — עדות לתכנון אדריכלי כולל. הקברים מסודרים מצפון לקיר ומדרום לו.

איור 3. קבר L231, מבט לצפון־מזרח.

בין מבני הקבורה בולט במיוחד הקבר הדרומי־מזרחי (L231; תכנית 2: חתכים 4–4, 5–5; איור 3). הכניסה אליו לא השתמרה. היא הייתה בפינה הצפונית־המערבית של הקבר, שם נחשף גרם בן שבע מדרגות מטויחות (1.2–1.6 מ׳ רוחב) היורד לכיוון מזרח. במדרגה הרביעית פונה גרם המדרגות דרומה בזווית של 90 מעלות. המדרגות מובילות לסף כניסה שבשני צדיו מזוזות אבן מסותתות. המזוזה המזרחית השתמרה במלואה, ואילו המערבית — רק בחלקה. בקצה המערבי של סף הכניסה הובחן שקע רדוד שנועד לשמש פותה לציר הדלת (איור 4); הדלת לא נמצאה. בשקע נמצאו שרידי מתכת, ככל הנראה ברונזה. אפשר לשחזר את פתיחת הדלת פנימה, לכיוון צפון, תוך סיבוב מערבה. מדרום לפתח נחשפה המבואה של הקבר, ולה מתאר רבוע (2 × 2 מ׳). קירותיה בנויים דבש ומצופים אבני גזית מטויחות בטיח אפור. לאורך הקירות המזרחי והמערבי השתמרו ספסלי אבן (0.3 מ׳ רוחב, 1.2 מ׳ אורך). בקיר הדרומי הובחנה כניסה חסומה בסחף, שהובילה לחדר מקומר אשר לא נחפר. בקיר המערבי של הקבר, בחצי גובהו, הובחן פתח של כוך סגלגל (L308), שנמצא ריק ממִמצא.

מבואה של מבנה קבורה דומה (L324; 1.5 × 1.5 מ׳) נחשפה במרכז שטח החפירה; בקצהָ

איור 4. קבר L231: שקע ששימש פותה לדלת, מבט למערב.

הצפוני נמצאה אבן גולל באתרה (תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2). גם כאן נחשפו ספסלי אבן (1.5 × 3.0 מ׳) לאורך הקירות המערבי והמזרחי, אם כי הם חצובים ואינם בנויים. בקיר המערבי, הבנוי אבני גזית, הובחן כוך קטן, כנראה שקע לנר. נר תמים, ונר נוסף המתוארכים למאה הב׳ לסה״נ, נמצאו במילוי מעל ספסל האבן המערבי (גנדלמן, להלן: איור 8: 10, 11).

כן נתגלו מבני קבורה בדרגות שונות של השתמרות (L322, L368, L325). בחלקם אפשר רק להבחין במתארם הכללי של הקירות או בנדבכיהם

התחתונים. בקיר המערבי של קבר 368 נחשפו שרידים של משכב(?) להנחת הנפטר. ממזרח לקבר 325 נחשפה פינה של מבנה (W223, W356), השייכת, ככל הנראה, לחדר קבורה נוסף שנבנה במקביל לו. שני קברי ארגז (L362, L369; 1.1 × 2.2 מ׳), המסודרים בציר דומה לזה של הקברים הבנויים, נמצאו מכוסים בלוחות אבן שטוחים. הקברים חצובים בסלע לעומק של עד 0.6 מ׳ ונמצאו ריקים מכל ממצא אוסטיולוגי. בתחתית קבר 362 נמצאה פכית כישור תמימה (גנדלמן, להלן: איור 8:8).

באזור המערבי של השטח נחשף קטע של קיר (W249) לאורך 4.5 מ׳. קיר זה בנוי אבנים מסותתות גס ואבני גוויל (רוחב מרבי 1.2 מ׳); אין לקיר קשר ברור לשרידים האחרים. בבדיקה שנערכה ממזרח לקיר נחשף גרם מדרגות חצוב בסלע לכיוון צפון (L295; גודלן הממוצע של המדרגות 0.3 × 0.8 מ׳). המדרגות מובילות אל חלל חצוב שמתארו סגלגל, שהיה ככל הנראה קטור. במילוי שבתוך החלל נמצאו שרידים של חומר טבון וכן שבר של נר הרודיאני, המתוארך למאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ (גנדלמן, להלן: איור 9:8). בתחתית החלל נחשפו פירים חצובים (L320, L326) שנמצאו חסומים באבני גולל באתרן, והוליכו ככל הנראה לקברים נוספים שלא נחפרו (איור 5).

שכבה II (שלהי המאה הג׳ עד שלהי המאה הד׳ לסה״נ). שכבה זו מתאפיינת ברצפות (F260, F275), ככל הנראה משטחי עבודה קטורים הבנויים אבני שדה מלוכדות בחומר מליטה לבן־אפור. רצפות כאלה נפוצות במיוחד באזורים המזרחי והצפוני של החפירה, ועליהן נמצאה כמות רבה של קרמיקה המיוחסת למאות הד׳–הה׳ לסה״נ. כן נחשפו כמה רצפות (L213; F279) שעליהן נמצאה כמות רבה של קרמיקה שאפשר היה לרפאה, כולל נרות שומרוניים, פכיות, כלי זכוכית ו־18 מטבעות ברונזה מאמצע המאה ד׳ – המאה ה׳ לסה״נ (אריאל, להלן). כן נמצאו בשטח זה הרבה מאוד אבני פסיפס לבנות בתפזורת.

בצפון־מערב השטח נחשפו כמה חציבות בסלע (L242, L253) שהוסבו לשמש בורות אשפה בשכבה I. בתוך אחד הבורות (L242) נחשפו פכית שרופאה (גנדלמן, להלן: איור 18:9), שברי כלי זכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume [a]) ומשקולות נול מאבן.

בשטח זה התגלו חציבות נוספות (L333, L338, L321, L322, L323, L234), אך טיבן אינו ברור.

שכבה I (סוף המאה הה׳ לסה״נ בקירוב). שכבה זו מתאפיינת במילוי מעל הרצפות של שכבה II, ומיוחסים לה גם בורות אשפה. בבורות האשפה נמצאו שברי כלי חרס, רובם שברי גוף של קנקנים (גנדלמן, להלן: איור 10).

איור 5. פירים חצובים בסלע (L320, L326), מבט לצפון־מזרח.

שטח C1 (איור 2; תכניות 3, 4)
שטח זה הוא הצפוני בחפירה, וכולל בור פעמון מטויח (L505; תכנית 3: 1; איור 6) שהוסב מאוחר יותר למחצבה (תכנית 4) ושרידי מערה (L506; תכנית 3: 2; איור 7). בשני הלוקוסים הללו לא נתגלה ממצא מתארך.

מעט דרומה משם, בשיא רכס הקִרטון, התגלה פיר (L507; תכנית 4) המוביל לשתי מערות קבורה חתומות. המערה הראשונה (L508) ממוקמת בדופן הדרומית של הפיר והיא חתומה בלוח אבן שפינותיו מעוגלות (1.0 × 1.2 מ'). המערה השנייה (L509) ממוקמת בדופן המערבית של הפיר והיא חתומה בלוח אבן מלבני (0.8 × 1.2 מ'). שתי המערות לא נחפרו.

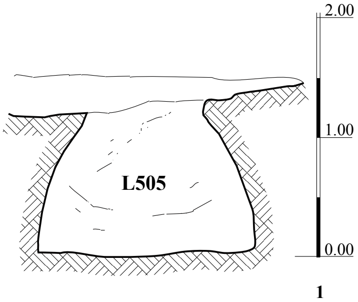

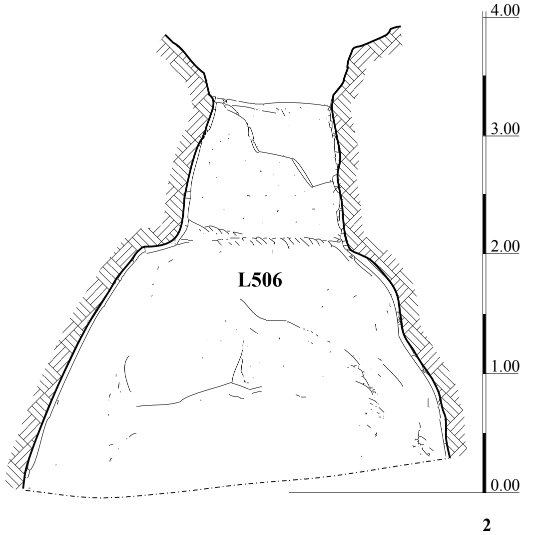

תכנית 3. שטח C1: חתכים בלוקוסים 505 (1) ו־506 (2).

איור 6. שרידי בור פעמון מטויח (L505), מבט לצפון.

איור 7. שרידי מערה (L506), מבט למזרח.

ממצא כלי החרס משטח B1
פטר גנדלמן

שכבה III (איור 8)

סיר בישול (איור 8: 1).— לכלי גוף כדורי ושפה מחורצת. טיפוס זה מתוארך מן המאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הא׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:124–125, 177, Pl. 4A:3–14; Bar-Nathan 2002:173, Pl. 26:489–491, Photo III.109).

קנקנים.— הקנקנים מיוצגים בשני טיפוסים: האחד הוא קנקן דמוי שק (איור 8: 2, 3) שלו צוואר חביתי ושפה דמוית משולש — טיפוס זה נפוץ ברוב חלקי הארץ, מסוף המאה הא׳ לפסה״נ ועד למאה הא׳ לסה״נ (Blakely 1987:89–90; Loffreda 1996:46–49, Figs. 16:1–8; 54:62, 63); הטיפוס השני הוא קנקן דמוי שק (איור 8: 4) שלו גוף אגסי רחב מצולע בצפיפות, צוואר גלילי נמוך למדי ושפה מקופלת — טיפוס זה תוארך בקיסריה ובדור למאה הב׳ לסה״נ (Bar-Nathan and Adato 1986:163,

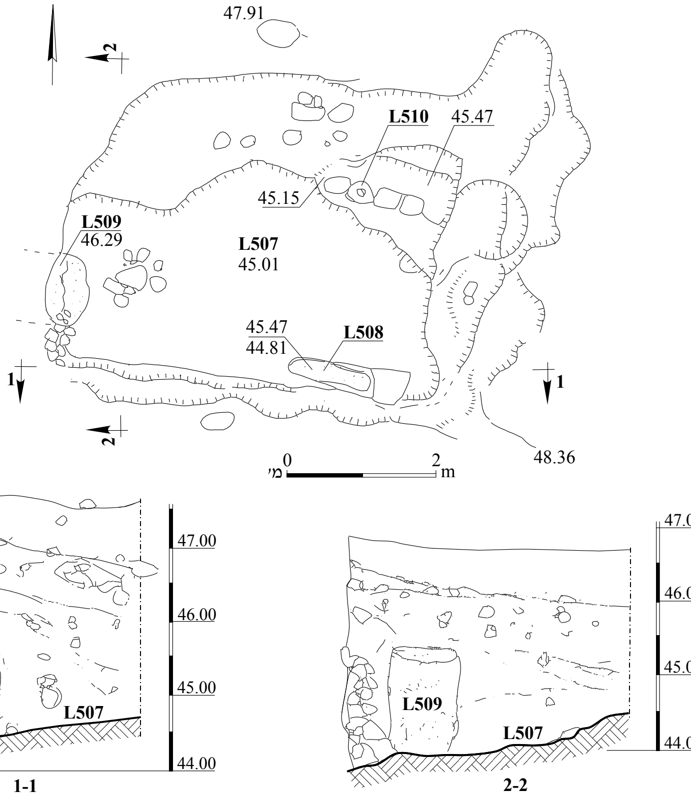

תכנית 4. שטח C1: תכנית וחתכים.

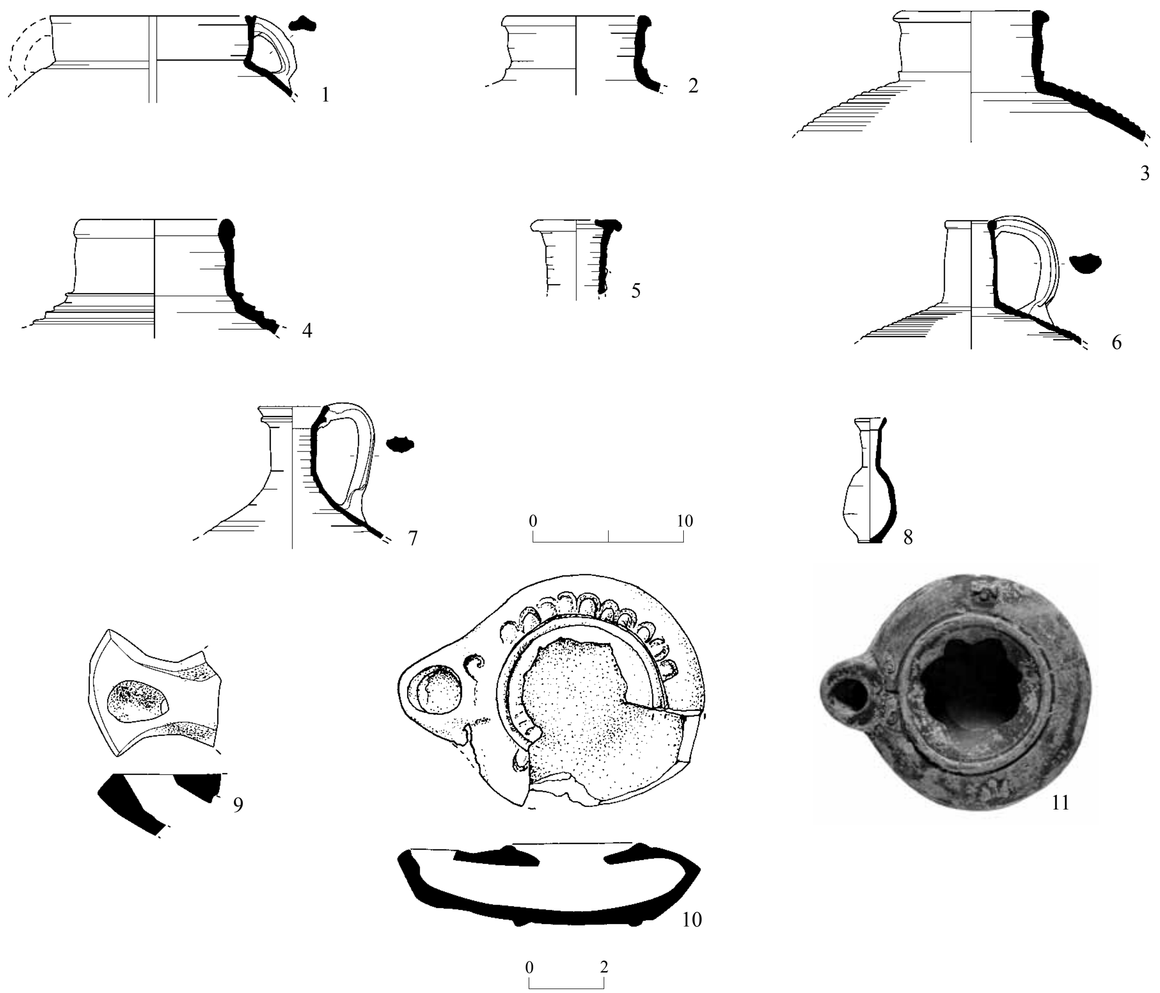

איור 8. חורבת כוסית (מזרח): שטח B1, שכבה III: ממצא כלי החרס.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	סיר בישול	2355	295	טין חום כהה, ליבה בצבע אפור כהה, גריסים, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים, כהים, וקוורץ
2	קנקן שק	2216/4	264	טין צהבהב (5 YR 7/4), צריפה בינונית, חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
3	קנקן שק	2048	222	טין חום־בהיר, צריפה בינונית, חסמים לבנים ואדומים
4	קנקן שק	2349	309	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים, לבנים וחומים
5	פך	2355	295	טין צהבהב (5 YR 7/4), צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
6	פך	2445	324	טין חום־אדמדם, ליבה בצבע אפור כהה, גריסים, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנים, לבנים ושחורים
7	פך	2342	295	טין חום־אדמדם, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנים, לבנים ושחורים
8	פכית כישור	2479	362	טין בהיר ירקרק, צריפה טובה, חסמים קטנים, לבנים ושחורים
9	נר	2355	295	טין ורדרד בהיר, צריפה טובה, מעט חסמים קטנטנים, לבנים, כהים
10	נר	2453	324	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים
11	נר	2468	324	טין צהבהב (5 YR 7/4), חיפוי אדום־חום

Fig. 2:1–8; Guz-Zilberstein 1995:313, Figs. 6.39:16; 6.51:1, 2; 6.58:13).

פכים.— הובחנו שלושה טיפוסים של פכים. לטיפוס הראשון (איור 8: 5) צוואר גלילי גבוה ושפה שטוחה; כלי דומה מרמת הנדיב תוארך למאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ (Calderon 2000:95, Pl. III:45). לטיפוס השני צוואר גלילי גבוה ושפה מקופלת (איור 8: 6); כלי דומה שגופו אגסי מצולע, נתגלה בקבר בערערה (Zias 1980:64, Fig. 4:2) ותוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ. לטיפוס השלישי (איור 8: 7) צוואר חרוטי גבוה ושפה עם רכס חיצון. טיפוס זה האחרון אופייני לאזור החוף הצפוני ולכרמל, והוא מתוארך למחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:142–143, Pl. 6A). הטיפוסים השני והשלישי עשויים מטין האופייני לכלי בישול.

פכית כישור (איור 8: 8).— הפכית עשויה טין חווארי האופייני לאזור הרי יהודה;[4] מקורו בתצורת מוצא ויש בו חסמים מחול דולומיטי מתצורת עמינדב. לכלי גוף אגסי מוארך, צוואר גבוה ושפה מזווה. פכים דומים היו נפוצים בירושלים ובאזורי יהודה ועבר הירדן המזרחי מסוף המאה הא׳ לפסה״נ ועד למאה הא׳ לסה״נ (גרשוני וזיסו תשנ״ז: איורים 19: 4, 5; 32: 4; סולימני וזיסו תשנ״ח: איור 177: 8; Bar-Nathan 1981:59–60, Pl. 4:21, 22; Loffreda 1996:66, 123–125, Figs. 26:17; 55:102.1–2).

נרות.— נתגלה שבר של נר מקורצף (איור 8: 9), ללא עיטור על החרטום, הזהה לטיפוס CI של מצדה, שם הוא מתוארך מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד ראשית המאה הא׳ לסה״נ (Barag and Hershkovitz 1994:43–53). כן נמצאו שני נרות דיסקוס פרובינציאליים הנבדלים זה מזה בעיטור. הנר האחד (איור 8: 10) מעוטר בוולוטה לפני החרטום ובביצים (ovolo) על הכתפיים. הדיסקוס של נר זה היה מעוטר, אולם שבירה מכוונת לצורך הרחבת פתח המילוי אינה מאפשרת לזהות את העיטור. הנר האחר (איור 8: 11) מעוטר בוולוטה סכמתית סמוך לחרטום ובגרזנים כפולים על הכתפיים. טיפוס זה היה נפוץ מסוף המאה הא׳ ועד למאה הב׳ לסה״נ (Rosenthal and Sivan 1978:88–89, Nos. 357–358; Rosenthal-Heginbottom 1995:245).

שכבה II (איור 9)

קערה (איור 9: 1).— זוהי קערה מקומית שלה פרופיל מזווה ובסיס כפתור. קערות דומות בצורתן נמצאו בחורבת קומרן, שם הן תוארכו למאה הא׳ לפסה״נ (de Vaux 1954:216–217, Figs. 2:4; 4:1; Lapp 1961:180, Type 54.2J). הטין של הקערה מחורבת כוסית (מזרח) זהה לזה של קנקני השק שהתגלו באותה שכבה, ולכן יש לתארכה למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (להלן). כלי דומה, אך גדול יותר, נמצא בג׳למה (Johnson 1988:178, Fig. 7-27:439).

כלי בישול (איור 9: 2–10).— הובחנו ארבעה טיפוסים של סירי בישול, וכן קדרת בישול וקערת בישול. סיר בישול מס׳ 2 כדורי ולו שפה רחבה, קעורה. אפשר לתארך טיפוס זה מהמאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הא׳ לסה״נ (Loffreda 1996:78–79, Fig. 32). סיר בישול מס׳ 3 כדורי ולו צוואר זקוף. טיפוס זה היה נפוץ מן המאה הג׳ עד ראשית המאה הה׳ לסה״נ (Meyers, Kraabel and Strange 1976:200–201, Fig. 7.16:15, 16, 21–23; Adan-Bayewitz 1993:130–132, Pl. 4D:2). לסירי בישול מס׳ 4–6 כתף קונית, צוואר גלילי רחב ושפה מקופלת. טיפוס זה, עם גוף פחוס, היה נפוץ באתרי החוף ובגליל במאות הב׳–הד׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:128–130, Pl. 4C:16; Guz-Zilberstein 1995:322, 324, Fig. 6.49:15,16). לסירי בישול מס׳ 7, 8 צוואר מתרחב כלפי מעלה ושפה שטוחה. כלים מסוג זה היו נפוצים בקיסריה ובאתרי החוף הצפוני במאות הב׳–הד׳ לסה״נ (דותן תשט״ז: איור 9: 8; אלגביש 1968: איורים III:16, 17; XV:121; Johnson 1988:198, Fig. 7–42:616–618; Riley 1975:35, 41, Nos. 33, 56; Bar-Nathan and Adato 1986:163, Fig. 3:16; Blakely 1992: Fig. 23:9, 11; Silberstein 2000:433, Pl.V:14).

לקדרת בישול מס׳ 9 גוף חביתי מצולע ושפת מדף. כלים מסוג זה היו נפוצים בקיסריה במאות הב׳–הד׳ לסה״נ (Riley 1975:41, No. 58).

קדרת בישול מס׳ 10 מזווה, ולה שפה חתוכה וידיות אופקיות. הטיפוס היה נפוץ בין המאות הא׳–הז׳ לסה״נ, אך צורת הגוף שלו ואיכות הטין מצביעים על המאות הא׳–הד׳ לסה״נ כתאריך לכלי זה (אלגביש 1977: איור IV:21; Berlin 1997:108, Pl. 33:PW291–294; Calderon 2000:96–97, Pl. III:53; Silberstein 2000:437, Pl. VII:3, 4).

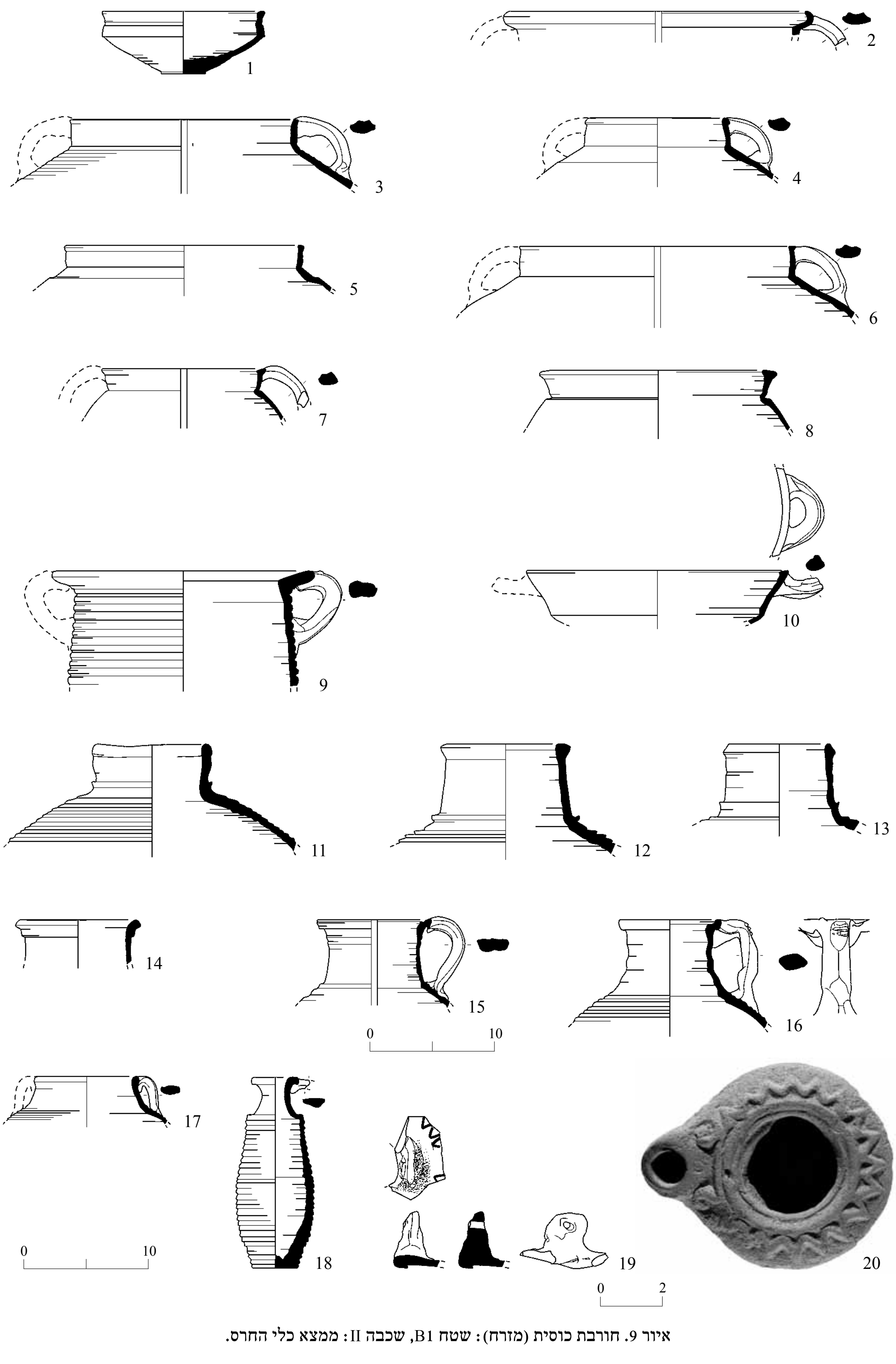

איור 9. חורבת כוסית (מזרח): שטח B1, שכבה II: ממצא כלי החרס.

איור 9 ◄

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	קערה	2145	242	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים, לבנים וחומים
2	סיר בישול	2200	264	טין חום כהה, ליבה בצבע שחור, גריסים, צריפה טובה, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
3	סיר בישול	2216/2	264	טין חום־אדמדם, ליבה בצבע אדום כהה, גריסים, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
4	סיר בישול	2234	260	טין אדום גריסי, צריפה טובה, מעט חסמים קטנטנים לבנים, כהים, וקוורץ
5	סיר בישול	2217	265	טין אדום־חום גריסי, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים, כהים, וקוורץ
6	סיר בישול	2216/3	264	טין חום, ליבה בצבע חום כהה, צריפה טובה, מעט חסמים קטנים, לבנים ושחורים
7	סיר בישול	2257	283	טין חום־כהה, ליבה בצבע שחור, גריסים, צריפה טובה, מעט חסמים קטנטנים לבנים, כהים
8	סיר בישול	2165	242	טין חום כהה, ליבה בצבע אפור כהה, גריסים, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
9	קדרת בישול	2140	243	טין צהבהב (5 YR 7/4), צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
10	קדרת בישול	2161	234	טין אדום, ליבה בצבע אדום כהה, גריסים, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים, לבנים ושחורים, וקוורץ
11	קנקן שק	2175	234	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים לבנים
12	קנקן שק	2143	242	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים לבנים
13	קנקן שק	2140	242	טין אפור אדמדם, ליבה בצבע אפור כהה, צריפה טובה, מעט חסמים קטנים לבנים
14	קנקן שק	2143	242	טין אפור־כהה, ליבה בצבע חום, צריפה טובה, מעט חסמים קטנים לבנים
15	פך	2181	253	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים, לבנים וחומים
16	פך	2165	242	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים לבנים
17	פך	2143	242	טין צהוב־בהיר, צריפה בינונית, חסמים קטנטנים, לבנים ואדומים
18	פכית	2216/1	242	טין צהבהב (5 YR 7/4), צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
19	נר	2219	265	טין צהבהב, צריפה בינונית
20	נר	2216/5	264	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים לבנים

קנקנים.— נמצאו קנקנים דמויי שק (איור 9: 11, 12) שלהם גוף אגסי רחב, מצולע בצפיפות, צוואר גלילי גבוה ושפה מקופלת. טיפוס זה אופייני למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (Riley 1975:26, Nos. 8, 9; Blakely 1987:66–69, 83–87, Figs. 21: 52–55; 29:98–100,102; 30:109,112–114; Bar-Nathan and Adato 1986:163, Fig. 2:1–8; Guz-Zilberstein 1995:313, Figs. 6.39:16; 6.51:1, 2; 6.58:13). כן נמצאו צווארים של קנקנים דמויי שק מטיפוס צפוני (איור 9: 13, 14) שלו גוף רחב, מצולע בצפיפות, צוואר גלילי גבוה ושפה מקופלת. טיפוס זה מתוארך למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (Johnson 1988:216, n. 107; להקבלות מאתרים אחרים ר׳ Johnson 1988: Fig. 7-51:764–765, 771).

פכים ופכיות.— נמצא פך אגסי שלו צוואר גלילי ושפת מקור עם מרזב פנימי (איור 9: 15, 16). טיפוס זה היה נפוץ באזור החוף במאות הב׳–הד׳ לסה״נ (גל ומוקארי 2002: איור 3: 10; Kletter and Rapuano 1998:51–52, Fig. 4:9–10). כן נמצא פך (סיר זעיר? איור 9: 17) שלו גוף כדורי וצוואר גלילי נמוך. כלים מסוג זה היו נפוצים ביישובים ובאתרי קבורה בארץ במאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Smith, McNicoll and Watson 1992: Pl. 87:1; Oleson et al. 1994:40, 42, 96, Figs. 10:C8; 12:D6; 29:D24–25, 27; Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:77, Fig. 4.3:13; Silberstein 2000:433, Pl. V:19).

לפכית שבאיור 9: 18 גוף מוארך ומצולע, כתף זוויתית, ושפה נפרשת לצדדים. כלי דומה נתגלה בנמל הפנימי של קיסריה (Oleson et al. 1994:94, Fig. 28:C24), וכלי דומה נוסף נמצא במערת קבורה ליד מטולה, שם הוא תוארך למאות הג׳–הו׳ לסה״נ (צפיריס תשמ״ב: 27, איור 2: 5).

נרות.— נתגלה שבר של נר רב־פיות (איור 19:9) שלו שתי ידיות (רק אחת השתמרה). הנר עשוי בתבנית מטין הזהה לזה של הקנקנים המקומיים דמויי השק. החור בידית מלמד שהנר נועד לתלייה. בין הידיות היה פתח מילוי רחב. על הכתף נותרו שרידי עיטור גאומטרי. לא נמצאה הקבלה לנר זה. כן נמצא נר דיסקוס (איור 20:9) שבור, כנראה לשם הרחבת פתח המילוי. הכתף והחרטום מעוטרים בדגמים המחקים את אלו של הנרות הפרובינציאליים. הנר מתוארך למאות הג׳–הד׳ לסה״נ (היזמי תשנ״ז:85, איור 2:4).

שכבה I (איור 10)

סירי בישול.— נמצא טיפוס של סיר בישול (איור 1:10, 2) שלו גוף פחוס, מצולע מבחוץ, ושפה עם מרזב פנימי. כלים דומים היו נפוצים בקיסריה ובאתרי הכרמל והגליל במאות הד׳–הה׳ לסה״נ (Tomber 1999:309, Fig. 3.50). כן נמצא סיר בישול עם שפה מעובה, נוטה חוצה (איור 3:10), האופייני לאתרי הכרמל והגליל במאות הה׳–הז׳ לסה״נ (Tomber 1999:309, Fig. 7.113; Johnson 1988:192, Fig. 7-38:566; Avissar 1996:73, Fig. XII.6:8; Calderon 2000:108,138, Pls. VII:31, XXII:34, 35).

קנקנים.— נמצא שבר של קנקן דמוי שק (איור 4:10) שלו גוף מצולע בצפיפות, צוואר גלילי נמוך עם רכס ושפה מעובה. הכלי הוא מטיפוס 1A/B של ריילי (Riley 1975:26–27, Nos. 1, 2, 4, 6) האופייני למאה הה׳ לסה״נ (Tomber 1999:302, Fig. 4:79–81). כן נתגלה קנקן דמוי שק צפוני (איור 5:10) שלו צוואר חביתי ושפה מכוירת. טיפוס זה אופייני למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (Loffreda 1974:43–44,

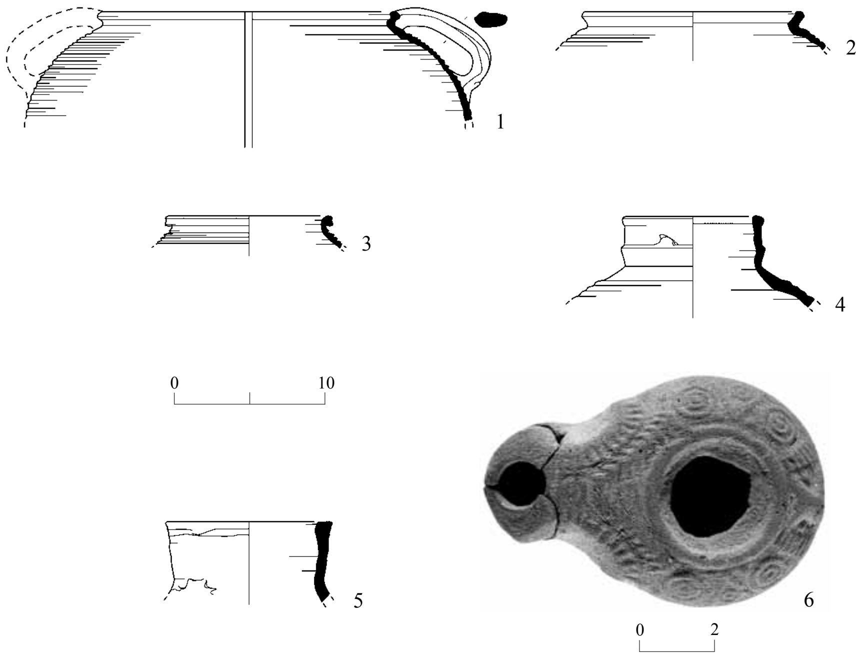

איור 10. חורבת כוסית (מזרח): שטח B1, שכבה I: ממצא כלי החרס.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	לוקוס	תיאור
1	סיר בישול	2207/2	266	טין חום כהה, ליבה בצבע אפור כהה, גריסים, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
2	סיר בישול	2211	266	טין חום כהה, גריסי, מעט חסמים קטנטנים לבנים, כהים, וקוורץ
3	סיר בישול	2207/1	266	טין חום כהה, גריסי, מעט חסמים קטנטנים לבנים וקוורץ
4	קנקן שק	2092	229	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, חסמים קטנים, לבנים וחומים
5	קנקן שק	2010	204	טין אפור כהה, צריפה טובה, מעט חסמים קטנים לבנים
6	נר	2093	229	טין אדום בהיר (2.5 YR 6/6), חולי, צריפה בינונית, מעט חסמים קטנטנים, לבנים וחומים

Fig. 8:1, 3; Johnson 1988:215, Figs. 7.53:810, 811; 7.54:812–822).

נר שומרוני (איור 6:10).— נר אגסי עם חרטום מוארך וידית דמוית כוכב. הדיסקוס נשבר עוד לפני השימוש בנר. הכתף והחרטום מעוטרים בדגם סולמות, בענפים מסוגננים ובעיגולים. חלקו התחתון של החרטום עוטר בדגם קשתות. נר זה הוא מטיפוס 1 של זוסמן (Sussman 1983:73–78, Figs. 2–7), ומתוארך למאות הד׳–הה׳ לסה״נ (Hadad 1997:157–158).

ממצא כלי החרס ממערת הקבורה שבשכבה III מצביע על שימוש ממושך בה, מן המאה הא׳ לפסה״נ ועד למחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ. מגוון הטיפוסים של כלי החרס ממפלסי החיים של שכבה II ומבור האשפה מאפשרים לקבוע את זמנם בין שלהי המאה הג׳ לשלהי המאה הד׳ לסה״נ. מיעוט כלי החרס במילוי שמעל רצפות שכבה II, מלמד כי האתר ניטש בשכבה I, בשלהי המאה הה׳ לסה״נ.

ממצא כלי הזכוכית

כלי הזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume [a]) נמצאו בשטח B1, לרוב בבורות אשפה ובמילויים. ניתן לחלק אותם לשתי קבוצות: קבוצה קדומה המיוחסת לתקופה הרומית, וכוללת בקבוקים מכמה טיפוסים ואריבלוס; וקבוצה מאוחרת, המיוחסת לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה, וכוללת קערות רבות, בקבוקים וצמיד.

ממצא המטבעות

דונלד צבי אריאל

באתר נמצאו שמונה־עשר מטבעות, רובם בשטח B1, שכבה II (L213, F219). כל המטבעות, מלבד אחד (מס׳ 17), מתוארכים לתקופה הביזנטית הקדומה, מאמצע המאה הד׳ ועד אמצע המאה הה׳ לסה״נ לערך. מטבע מס׳ 17 קדום יותר, ותאריכו מסוף המאה הא׳ לפסה״נ ועד השליש השני של המאה הב׳ לסה״נ; באתר נתגלו ממצאים מהתקופה הרומית התומכים בתיארוך זה. גודלו של מטבע מס׳ 17 מצביע על כך שייתכן שהיה במחזור אף במאות הד׳–הה׳ לסה״נ (ר׳ Bijovsky 2000–2002:202).

1. לוקוס 204, סל 2008, ר״ע 97847.
המאות הד׳–הה׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] דמות עומדת.
Æ, ↙, 0.90 גרם, 10 × 12 מ״מ.

2. לוקוס 213, סל 2194, ר״ע 97852.
המאה הד׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
Æ, 0.76 גרם, 11 מ״מ.

3. לוקוס 213, סל 2027, ר״ע 97848.
355–361 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [FEL T]EMP Ṛ[E–PARATIO] פרש דוקר חייל הנופל מסוס; בשטח השמאלי: **M**.
Æ, ↘, 1.27 גרם, 15 מ״מ. חיקוי.
השווה *LRBC* 2:92, No. 2313.

4. לוקוס 213, סל 2185, ר״ע 97849.
תיאודוסיוס הא׳, קיזיקוס, 383 לסה״נ.
פנים: DN THEODO–SIVS PF AVG דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: VOT/X/MVLT/XX בתוך זר; מתחת לקו: SMKΔ.
Æ, ↓, 1.05 גרם, 14 מ״מ.
ר׳ *LRBC* 2:98, No. 2557.

5. לוקוס 213, סל 2186, ר״ע 97850.
תיאודוסיוס הא׳, 383 לסה״נ.
פנים: [DN] THEODO–SIVS [PF AVG] דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: VOT/X/MVLT/XX בתוך זר.
Æ, ↓, 1.44 גרם, 15 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:101, No. 2734.

6. לוקוס 213, סל 2189, ר״ע 97851.
383–392 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: [- - -] בתוך זר.
Æ, 0.89 גרם, 11 × 13 מ״מ.

7. לוקוס 219, סל 2055, ר״ע 97855.
307–361 לסה״נ.
פנים: [- - -]NOB C[- - -] דיוקן לימין.
Æ, 0.89 גרם, 14 × 16 מ״מ.

8. לוקוס 219, סל 2056, ר״ע 97856.
351–361 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [FEL TEMP–REPA]RAT[IO] פרש דוקר חייל הנופל מסוס.
Æ, ↓, 1.36 גרם, 15 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:87, No. 2039.

9. לוקוס 219, סל 2058, ר״ע 97858.
351–361 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] פרש דוקר חייל הנופל מסוס; בשטח השמאלי: **M**.
Æ, ↓, 1.36 גרם, 14 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:103, No. 2848.

10. לוקוס 219, סל 2042, ר״ע 97853.
קונסטנטיוס הב׳, 355–361 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] וירטוס לשמאל; בידו רומח וכדור.
Æ, ↑, 1.04 גרם, 12 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:87, No. 2053.

11. לוקוס 219, סל 2057, ר״ע 97857.
364–375 לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: [GL]ORIA RO [MANORVM] קיסר גורר שבוי לימין; בידו השמאלית, נס.
Æ, ↖, 1.07 גרם, 14 × 17 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:87, No. 2068.

12. לוקוס 219, סל 2067, ר״ע 97860.
383–395 לסה״נ.
פנים: [- - -] PF AVG דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: [SALVS] ṚẸ[I]–P̣VḄḶỊÇAE הניצחון לשמאל, גוררת שבוי.
Æ, ↖, 0.78 גרם, 13 מ״מ.
השווה *LRBC* 2:89, No. 2183.

13. לוקוס 219, סל 2054, ר״ע 97854.
ולנטיניאנוס ג׳, רומא, 425–455 לסה״נ.
פנים: [DN VALENTINIANVS PF] ẠVG̣ דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה.
גב: VICTO[RI–A AVGG] שתי דמויות הניצחון זו מול זו, מחזיקות זר אחד.
Æ, ↑, 1.14 גרם, 13 מ״מ.
ר׳ *LRBC* 2:63, No. 860.

14–15. לוקוס 219, (14) סל 2068, ר״ע 97861; (15) סל 2075, ר״ע 97862.
המאות הד׳–הה׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] הניצחון לשמאל.
Æ, (14) →, 0.43 גרם, 9 מ״מ; (15) ↓, 0.87 גרם, 14 מ״מ.

16. לוקוס 219, סל 2063, ר״ע 97859.
המאה הד׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
Æ, 1.20 גרם, 16 מ״מ.

17. לוקוס 238, סל 2146, ר״ע 97863.
אוטונומי, צור, 18/17 לפסה״נ – 166/67 לסה״נ.
פנים: ראש טיכה לימין.
גב: [- - -] עץ תמר.
Æ, ↑, 2.30 גרם, 16 מ״מ.
השווה *BMC Phoen.*:258, No. 275.

18. לוקוס 239, סל 2118, ר״ע 97864.
המאה הד׳ לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: [- - -] הניצחון לשמאל.
Æ, ↑, 0.97 גרם, 13 × 16 מ״מ.

נחל חדרה (צפון)

החפירה

האתר נמצא בראשה של גבעת קִרטון, כ־500 מ׳ מדרום לחורבת כוסית (ר׳ איורים 1, 2). נפתחו ארבעה שטחי חפירה.

שטח A2 (תכניות 5, 6)
נחפרו 21 ריבועים, ונחשף מבנה תת־קרקעי (L605; תכנית 5) בציר צפון–דרום המשלב חציבה ובנייה. קירות המבנה (W650, W655, W665, ו־W660; תכנית 6) בנויים אבני גזית (גודלן הממוצע 0.4 × 0.4 × 0.8 מ׳). הם השתמרו לגובה מרבי של

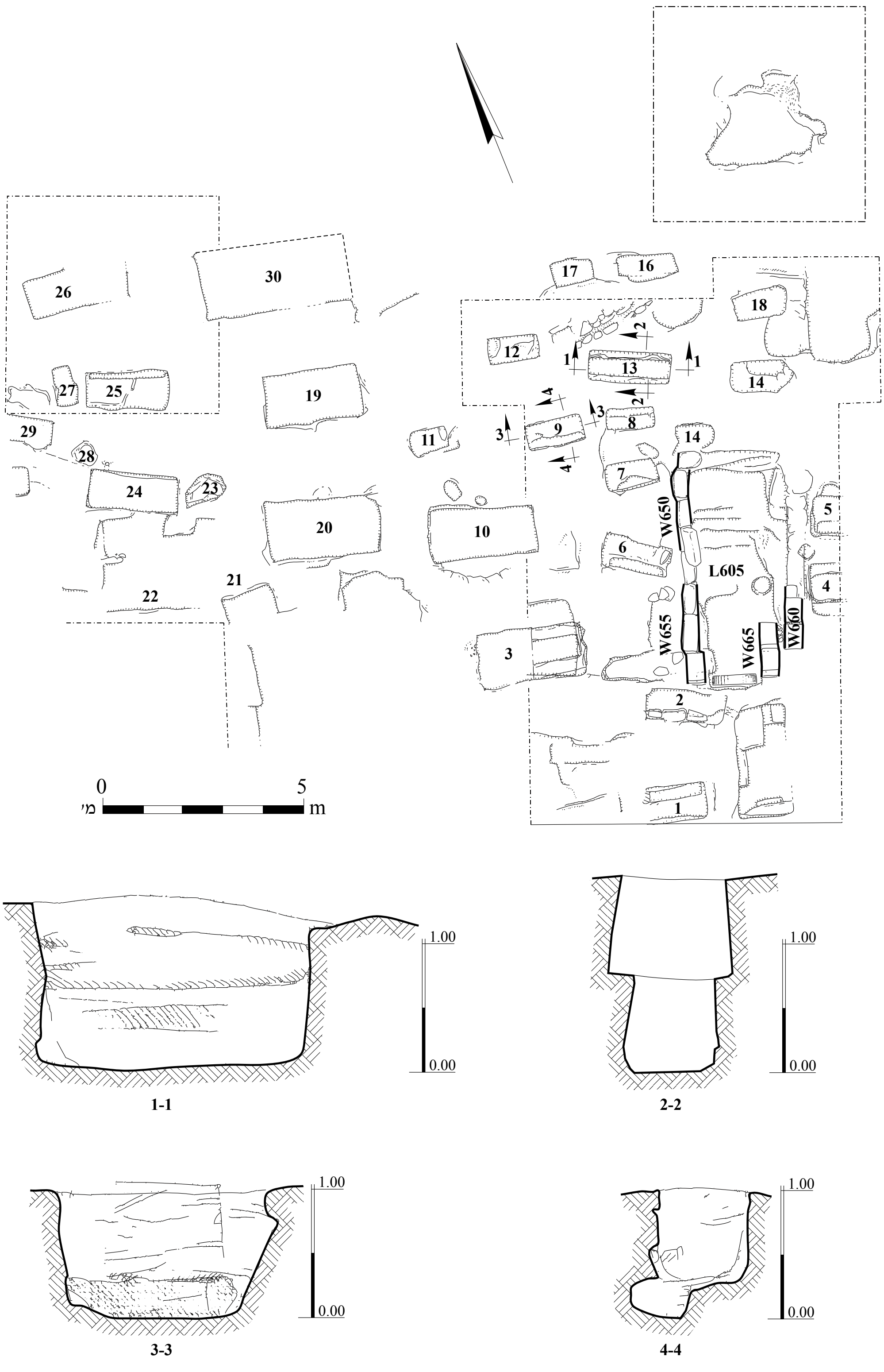

תכנית 5. שטח A2: תכנית וחתכים.

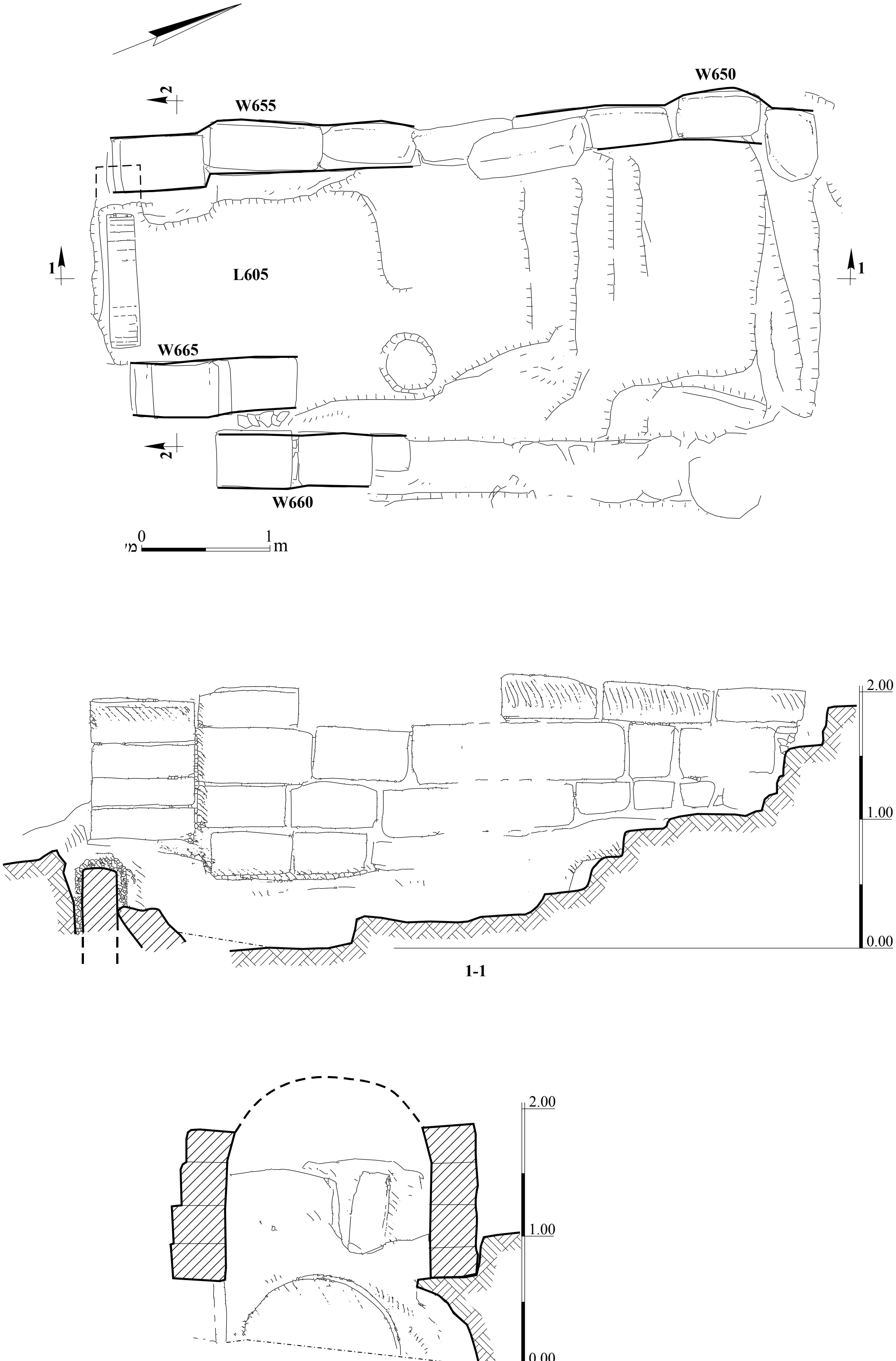

תכנית 6. שטח A2: מבנה L605, תכנית וחתכים.

ארבעה נדבכים. הקירות נוטים פנימה, וברור כי המבנה היה מקורה בקמרון חבית שקרס (תכנית 6: חתך 2–2). אל המבנה יורדות מצפון שש מדרגות חצובות בסלע. בקירו הדרומי של המבנה נמצאה אבן גולל באתרה (קוטר 1.2 מ׳, רוחב 0.4 מ׳; תכנית 6: חתך 2–2). נראה כי המבנה היה מבואה שהוליכה לחדר קבורה שפתחו נחסם באבן גולל; החדר לא נחפר.

מסביב למבנה 605 נחשפו 24 קברים חצובים בסלע משני טיפוסים עיקריים (תכנית 5). לטיפוס הראשון מְתאר מלבני (גודל ממוצע 0.6–0.4 × 1.6 מ׳) ולאורך אחד הקירות הארוכים, בחיבור שבין הקיר לרצפת הקבר, נחצבה לעתים תעלה צרה, רדודה. יש שהתעלה חודרת אל רצפת הקבר, ויש שהיא חודרת אל תוך הקיר. קברים מטיפוס זה נתגלו בעבר בחורבת קומרן ובבית הקברות הסמוך לו בעין אל־ע׳וור, שם תוארכו הקברים לשלהי ימי הבית השני (בר־אדון תשל״א:84–89, ציור 10; Bar-Adon 1977). קברים דומים נחשפו בשכונת תלפיות מזרח בירושלים (קלונר וגת תשמ״ב:76: ציור 2; קלונר וזיסו תשס״ג:46–47). בשנת 1996 התגלה בבית צפאפא בירושלים (זיסו ומויאל תשנ״ד) בית קברות שנחשפו בו 49 קברים מטיפוס זה, שם תוארכה חציבתם לשלהי ימי הבית הראשון, והשימוש בהם נמשך עד לימי מרד בר כוכבא, אם כי כמה מהם שימשו גם בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. על סמך ההקבלה לקברי קומרן ייחסו זיסו ומויאל את הקברים לכת האיסיים (זיסו ומויאל תשנ״ד:143). עם זאת, להבדיל מהקברים בקומרן, המסודרים כמעט ללא יוצא מן הכלל בציר צפון–דרום ולהם תא קבורה הכרוי לאורך הדופן המזרחית, הקברים בנחל חדרה (דרום) מסודרים לרוב בציר מזרח–מערב, ויש שהכוך כרוי בדופן הצפונית או הדרומית, כמו בבית צפאפא.

הטיפוס השני של הקברים גדול ועמוק יותר (1.5 × 2.5 מ׳ בממוצע); לעתים הובחנו לאורך צלעותיו הארוכות מדפים חצובים ברוחב 0.2–0.3 מ׳. טיפוס זה דומה בסגנונו לקברים שהוצע לזהותם כקבר נברכת, בקיע או מהמורה (פטריך תשנ״ד:194, איור 1, ושם דיון והפניות). כל הקברים נמצאו ריקים, אך נראה שהם קשורים למבנה 605.

קברים משני הטיפוסים שתוארו לעיל נחשפו בבית קברות במדבר יהודה (Eshel and Greenhut 1993). בבית הקברות שם נעשה ניסיון לשייך את אוכלוסיית הנקברים לאתנוס היהודי על סמך שיקולים של אנתרופולוגיה פיסית (Reshef and Smith 1993:267–269), אם כי דומה שגודל המדגם, המונה שני שלדים בלבד, מחייב משנה זהירות. בח׳רבת קאזון שבעבר הירדן, מדרום־מערב לבאב א־דרע, נחשף בית קברות נרחב ובו למעלה מ־3500 קברים (רובם שדודים, אך כמה עשרות מהם נחפרו) הדומים לקברי נחל חדרה (Politis 1997; 1998a; 1998b; 1999; 2002; Shanks 1999). הקברים בח׳רבת קאזון כוסו בלוחות בוץ (Adobe) במקום בלוחות אבן, והם מתאפיינים בעושר רב של ממצא אנתרופולוגי ושל אריגים. חופר האתר זיהה את הנקברים הללו עם האוכלוסייה הנבטית. אף על פי שהקברים בנחל חדרה נמצאו ריקים, הדמיון בסגנון הכרייה לקברי ח׳רבת קאזון בולט בעליל.

עד כה נחשפו בתי קברות בסגנון שתואר לעיל באזור גאוגרפי מצומצם למדי: סביב ים המלח, בעבר הירדן המזרחי ובאזור ירושלים, ועל כן הציעו החוקרים לשייכם לאוכלוסיות מקומיות. בנחל חדרה נחשף לראשונה בית קברות מטיפוס זה באזור המרוחק מאוד מהאזורים האמורים. לכן, נשאלת השאלה: האם ניתן לשייך טיפוס זה של קבורה לאוכלוסייה מסוימת, נבטית או יהודית (כת האיסיים)? לדעתי, ייתכן שהיה זה סוג של קבורת יחיד שרווחה בתקופה הרומית בכמה אזורים בארץ, ללא קשר לקבוצה אתנית מסוימת. העדר הממצא בקברים בנחל חדרה אינו מאפשר לתארך את הקברים במדויק ומקשה על ליבון סוגיה זו. עם זאת, ברור כי לטיפוס קבורה זה תפוצה רחבה יותר ממה שיוחס לו עד כה במחקר.

שטח B2 (תכנית 7)

בשטח זה נחפרו 60 ריבועים. בצד המזרחי של השטח נחשף קיר בנוי אבני שדה (W2405) שכיוונו צפון–דרום (20 מ׳ אורך, כ־2 מ׳ רוחב). בקצהו הדרומי משולבים שברים של סרקופג (שומרוני?) מאבן גיר בשימוש משני. בקצהו הצפוני יוצר הקיר פינה עם קיר (W2450) שאופן בנייתו דומה, הנמשך לכיוון מערב (אורכו 4 מ׳). נראה שקירות אלה תוחמים אזור של קברים חצובים בדומה לאלה שהתגלו בשטח A2. סך הכול נחשפו בשטח זה 68 קברים (איורים 11, 12). בדומה לשטח A2, גם קברים אלה נמצאו על פי רוב ריקים, ולעתים התעלה הרדודה נמצאה מכוסה בלוחות אבן שטוחים. באחד הקברים (118), הנבדל בצורתו מהאחרים ולכן נראה שלא שימש לקבורה, נתגלו קנקן שלם (איור 13) ומצקת ברונזה במצב השתמרות טוב (איור 14).

במרכז השטח נתגלו מערות קבורה חצובות (121–126) בצירים מזרח–מערב וצפון–דרום;

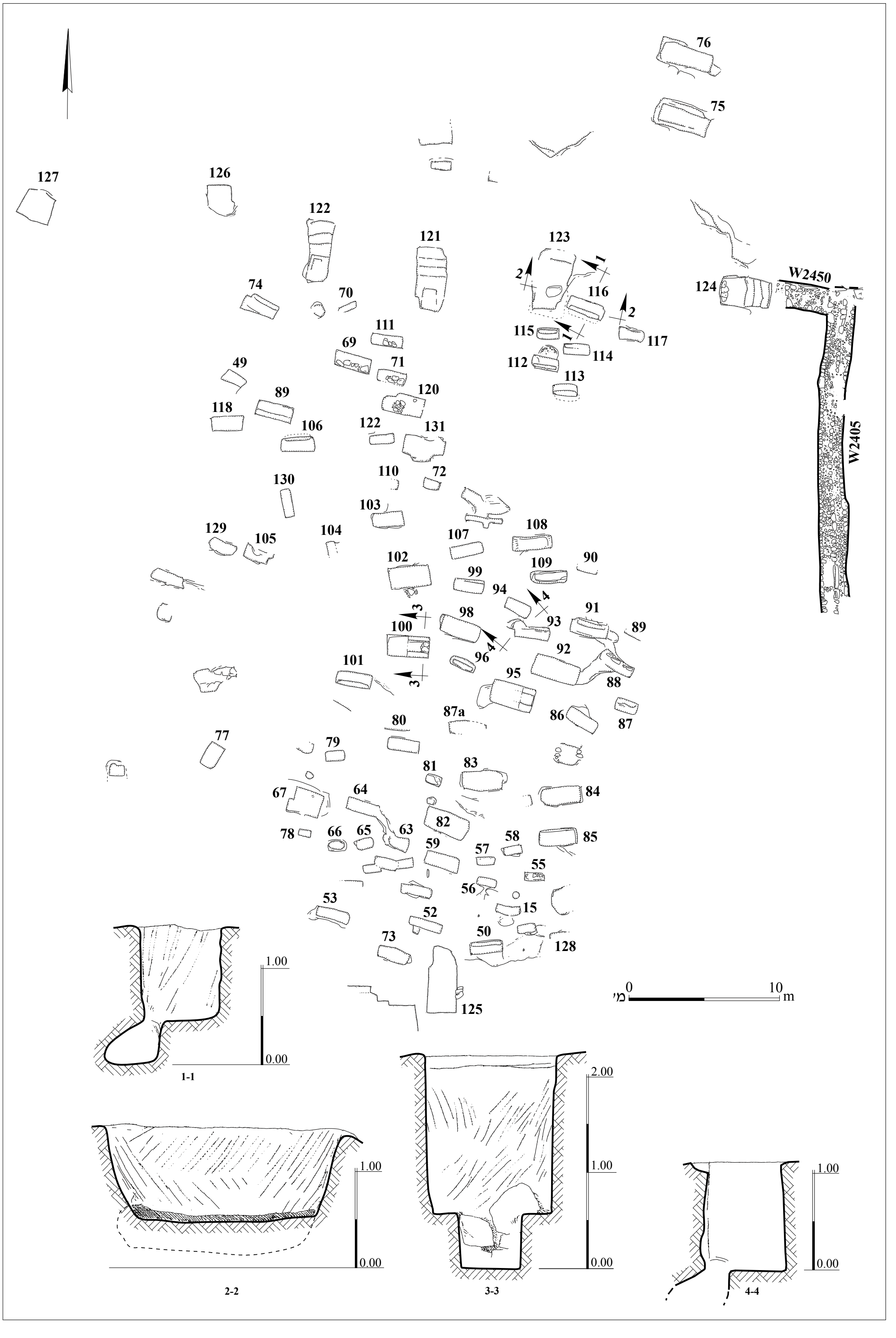

תכנית 7. שטח B2: תכנית וחתכים.

איור 11. קבר 1003, מבט לדרום־מזרח.

איור 13. קבר(?) 118, ובו קנקן שלם, מבט לדרום־מזרח.

איור 12. קבר 1501, מבט למזרח

איור 14. מצקת ברונזה שלמה בקבר(?) 118.

הן תוחמות עם קיר W2405 את האזור שנחשפו בו הקברים החצובים. בכמה מערות הובחנו אבני הגולל באתרן. המערות לא נחפרו.

תכניתה של אחת המערות (L124; תכנית 8) נחשפה במלואה. היא כוללת חדר מרכזי, מלבני

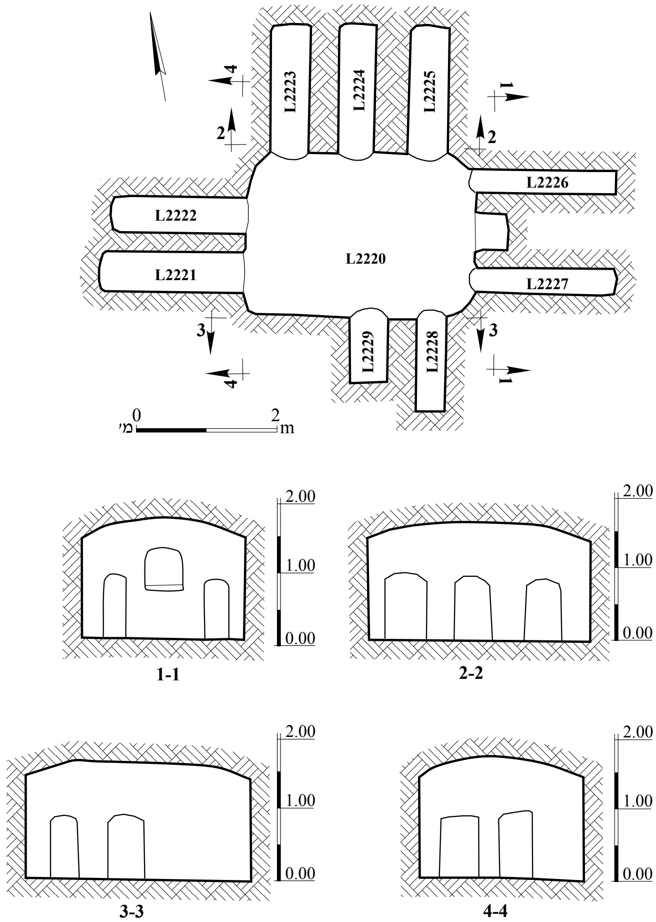

תכנית 8. שטח B2: מערת קבורה 124, תכנית וחתכים.

(L2220; 2.4 × 3.1 מ׳, 1.7 מ׳ גובה מרבי), שתקרתו מעוגלת קמעה. הכניסה אל החדר הייתה דרך פתח מלבני (0.50 × 0.55 מ׳) בדופן המזרחית. הפתח נמצא חסום באבנים, והירידה אליו התבצעה דרך גרם מדרגות חצוב בסלע (ר׳ תכנית 7). בדופנות המערה נחצבו תשעה כוכים מוארכים: שניים בדופן המזרחית, משני צדי הפתח, שניים בדופן המערבית, שניים בחלק המזרחי של הדופן הדרומית ושלושה בדופן הצפונית. לכל הכוכים מידות דומות: כ־2 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב ו־0.8 מ׳ גובה, ותקרה מעוגלת קמעה. יוצאי דופן הם הכוכים הקצרים שנחצבו בדופן הדרומית (1.3 מ׳ ו־0.9 מ׳ אורך בהתאמה, 0.6 מ׳ רוחב).

בתוך מערה זו, שלא נחפרה, נמצא מכלול של כלי זכוכית תמימים במצב השתמרות מעולה, חלקם נדירים, והם מתוארכים לשתי התקופות שבהן שימשה המערה: סוף המאה הא׳ – תחילת המאה הב׳ לסה״נ, וסוף המאה הג׳ – המאה הד׳ לסה״נ (ר׳ [Katsnelson, this volume [b).

בבדיקה שנערכה באזור הדרומי־מערבי של השטח נחשף בור אשפה (לא סומן בתכנית; 4.9 מ׳ קוטר) שלא נחפר עד תום, ובו שברי כלי חרס אחדים מהתקופה הכלקוליתית, רובם שברי קנקנים (לא צוירו).

שטח C2

בשטח זה נחפרו שני ריבועים עד לסלע האם, בעומק 0.6–0.4 מ׳. לא נתגלה בהם כל ממצא.

שטח D2 (תכנית 9)

בעומק 0.2 מ׳ מתחת לפני השטח נחשף מתקן סגלגל, חצוב בסלע (L1302; 1.6 מ׳ קוטר בציר

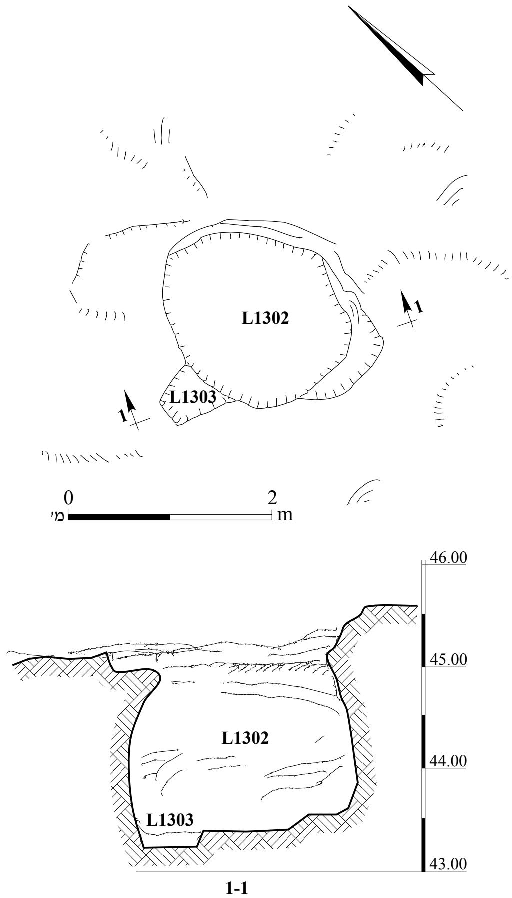

תכנית 9. שטח D2: מתקן L1302, תכנית וחתך.

מזרח–מערב, עד 1.8 מ׳ קוטר בציר צפון–דרום). דופנותיו מתרחבות קמעה ומקנות לו צורת פעמון. עומק החציבה 1.7 מ׳, הרצפה שטוחה.

סמוך לדופן המערבית של המתקן נחשף בור (L1303) שצורתו טרפז (בסיס 0.6 מ׳, גובה 0.5 מ׳, עומק 0.15 מ׳). הבור נמצא מלא באבני שדה קטנות (0.15–0.10 מ׳ קוטר), בשברי כלי חרס שחוקים, ככל הנראה של קנקנים ושל סירי בישול מן התקופה הביזנטית, וכן בפזורת של אבני פסיפס. תפקידו של הבור לא הוברר — ייתכן כי שימש ממגורה או מתקן לנוזלים.

ממצא כלי החרס

הממצא הקרמי באתר, ובמיוחד בשטח B2, היה דל מאוד, שכן הקברים ורוב המתקנים נמצאו ריקים מממצא. במתקנים אחדים (חציבות בין הקברים) נתגלו כלים מן התקופות הפרסית וההלניסטית, ובהם קנקן, צפחת ושתי פכיות כישור (איור 15).

קנקן (לוקוס 118, סל 30,000; איור 15: 1).— שפת הכלי מעובה בחלקה החיצון, כתפי הכלי מעוגלות, גופו מוארך ומתרחב בחלקו התחתון ובסיסו מעוגל ומחודד מעט. באזור הכתף ובין הידיות הובחנו סימנים של חבל שנכרך סביב הכלי לפני הצריפה. הגוף מעוות קלות, במיוחד בחלקו התחתון. קנקנים מסוג זה אופייניים לסוף התקופה הפרסית, ומוכרים מאתרים רבים, כגון תל דור ותל מיכל, שם הם נמצאו באתרם בכבשנים (Singer-Avitz 1989:124; Stern 1995:58, ור׳ שם הפניות נוספות).

כלי זה יוצא דופן במיקומן הלא־סימטרי של הידיות. ידית אחת ממוקמת על כתף הכלי, ואילו השנייה נמצאת מולה, אבל נמוכה ממנה בהרבה — חלקה העליון בגובה חלקה התחתון של הראשונה. לא ברור מהי הסיבה לעיצוב יוצא הדופן, אך יש לציין כי קנקנים מטיפוס זה מתאפיינים בחוסר סימטריה ובשינוי קל בגובה הידיות (לדוגמה Singer-Avitz 1989:123, Fig. 9.4:2, 3). עם זאת, חוסר הסימטריה בקנקן זה בולט מאוד, ולא נמצאו לו מקבילות. יודגש כי במקור עוצבה הידית במקומה ׳הרגיל׳, ובשלב מסוים, כאשר החומר היה עדיין רך, שינה האמן את מיקומה. נקודת החיבור המקורית של הידית נראית בברור על כתף הכלי, וניכר שהידית נחתכה במכוון בעזרת חבל — אולי לפי דרישה מפורשת של הלקוח. ייתכן שמיקומה הנמוך של אחת הידיות נוח יותר בעת מזיגת נוזלים, אולם, אם כך, מדוע לא אימצו את סגנון העיצוב הזה קודם לכן או לאחר מכן?[5] מכל מקום, נראה כי הפריט מאתר נחל חדרה יוצא דופן בחוסר הסימטריה בקביעת מיקום הידיות.

צפחת (איור 15: 2).— לצפחת גוף כדורי פחוס ושתי ידיות הנמשכות מהצוואר אל הכתף; השפה מקופלת חוצה.

צפחות מטיפוס זה נפוצות בתקופה הפרסית (Stern 1982:114) ומוכרות מאתרים, כגון תל מיכל (Singer-Avitz 1989:135, Figs. 9.5:15), תל דור (Stern 1995:66, Fig. 2.12:3, 4), לכיש (Tufnell 1953: Pl. 92, No. 436) ועין גדי (Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 32.1). הכלי לא נבדק פטרוגרפית, אולם מחקרים שבוצעו לאחרונה מראים כי רובן המכריע של הצפחות מן התקופה הפרסית עשויות מחומר האופייני לאזור הרי יהודה (גורזלזני 2003: 130).

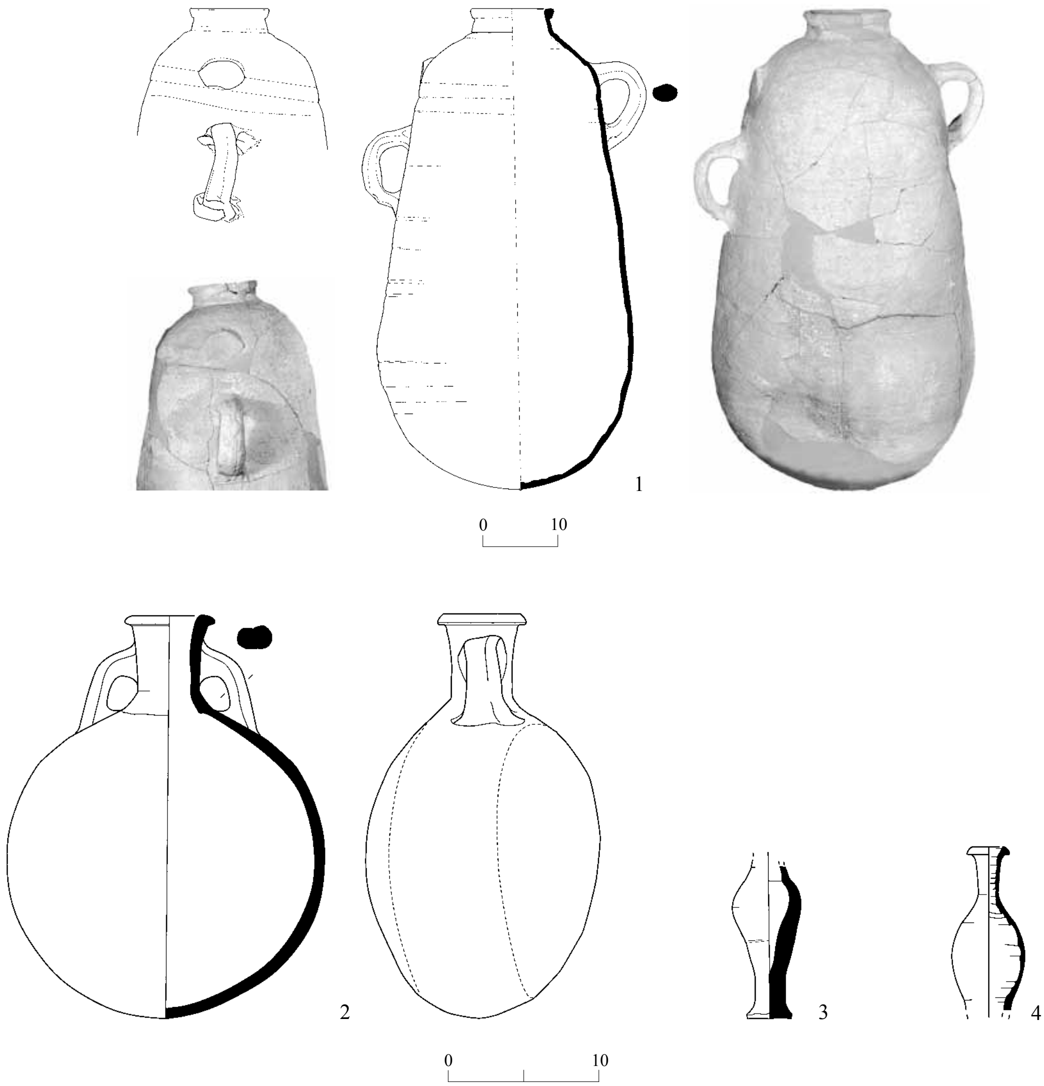

איור 15. נחל חדרה (צפון): ממצא כלי החרס.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	118	30000	טין כתום־ורוד, צרוף היטב, גריסים רבים, לבנים, שחורים ואפורים
2	צפחת	1915	19032	טין אדום־ורוד בהיר, חסמים שחורים, אפורים, לבנים ואדומים, צריפה טובה
3	פכית כישור	1101	11008-1	טין חום בהיר עם ליבה אפורה, חסמים לבנים
4	פכית כישור	1101	11008-2	טין כתום מפולם, דופן דקה

פכיות כישור (איור 15: 3, 4).— נחשפו שתי פכיות מסוג זה הנפוץ מאוד בתקופה ההלניסטית, אם כי ראשיתו כבר בסוף התקופה הפרסית (Kahane 1952:131–139; Singer-Avitz 1989:135). מוכרים שני טיפוסים עיקריים של פכיות כישור: לראשון בסיס נמוך וגוף המתרחב בחלקו העליון, ואילו לשני בסיס גבוה יותר וגוף מתרחב. שני הכלים מנחל חדרה אינם שלמים — לאחד חסרים הצוואר והשפה, ולשני חסר הבסיס — אולם נראה כי הם מהטיפוס שלו בסיס גבוה. כלים דומים נמצאו בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Fig. 9.13.14).

חורבת כוסית (דרום)

האתר שוכן על גבעה נמוכה של סלע קִרטון איאוקני מתצורת עדולם ושל סלעי חבורת הר הצופים מתקופת הסנון (ר׳ איורים 1, 2), כ־500 מ׳ מדרום לחורבת כוסית וכ־400 מ׳ ממערב לאתר נחל חדרה. נבדקו ארבעה שטחים והובחנו בהם הרבה חללים בסלע, ובתוכם מילוי של אדמה וחלוקים. לרוב החללים הללו מִתאר עגול או סגלגל וחתכם פעמוני. לדעתו של הגאומורפולוג אלדד ברזילי, מקור החללים בפעילות קרסטית, אך לעתים הם הורחבו ונוצלו בידי תושבי האתר, שאף בנו בתוכם קירות. על פני השטח נלקטו חרסים מצולעים המתוארכים לתקופה הביזנטית, וכן חרסים אחדים מתקופת הברזל.

החפירה

שטח A3

בבדיקה שנערכה בחציבות אחדות בצפון השטח (L131–133) נתגלו שברי כלי חרס — קנקנים, פערורים וסירי בישול מתקופת הב״ת 1 (ר׳ איור 16:6–18) — וארבעה להבי מגל מצור (חלאילה, להלן).

שטח B3

נחשפו כמה חללים קרסטיים (L223 ו־L225; תכנית 10) שהורחבו ודופנו באבנים קטנות. בתוך חלל 225 התגלה מתקן בנוי אבנים (L218) שטיבו אינו ברור.

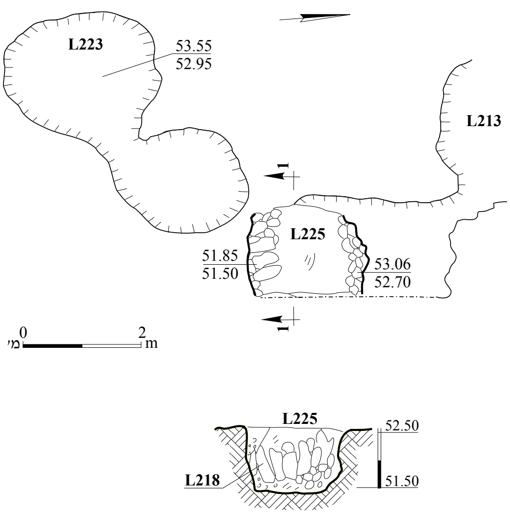

תכנית 10. שטח B3: חללים L223 ו־L225, תכנית וחתך.

בצפון השטח נחפר מתקן חצוב שמתארו כמעט עגול (L213; קוטרו המרבי 5 מ׳). קירו הדרומי חצוב בסלע והוא חלק וישר, ואילו לחלקו הצפוני צורה מוגדרת פחות. המתקן נחלק לשני חדרים מעוגלים (המערבי: 3 × 5 מ׳; המזרחי: 1 × 3 מ׳). במתקן נתגלו חרסים מתקופת הב״ת 1 (ר׳ איור 16), ייתכן כי החלל היה מערת קבורה שקרסה. באזור זה נחשף גם בור אשפה ובו חרסים מן התקופה הביזנטית (לא צוירו).

בדרום־מערב השטח (לוקוס 214; אינו מסומן בתכנית) נמצאה חציבה רדודה (1.0 × 1.5 מ׳, 0.5 מ׳ עומק) ששימשה, ככל הנראה, מחצבה לאבני בנייה. תשליל האבן שנלקחה מהמקום נראה בבירור. לא היה אפשר לקבוע את תאריך החציבה.

שטח C3 (תכנית 11)

בשטח זה התגלה מספר רב של חללים קרסטיים. בחלקם נחשפו שברי כלי חרס המתוארכים לתקופה הרומית (ר׳ איור 17:4–7). כן נחשפו כמה קירות בנויים גוויל אשר השתמרו לגובה נדבך אחד, ככל הנראה שרידיהם של שני מבנים. מהמבנה המזרחי (L319) נותרה הפינה הדרומית־מערבית: קיר 327 בציר צפון–דרום (2 מ׳ אורך, 0.4–0.5 מ׳ רוחב) וקיר 328 בציר מזרח–מערב (1.5 מ׳ אורך, 0.4 מ׳ רוחב). כ־1.3 מ׳ מדרום לקיר 327, באותו ציר, נחשף קיר 329 (1.2 מ׳ אורך, 0.4 מ׳ רוחב). אל פינת המבנה ניגשת ממזרח תשתית רצפת חלוקים. ממערב לשרידי מבנה 319 נחשפה פינתו הדרומית־המזרחית של מבנה נוסף (L317) הנוצרת מקיר 326 (ציר צפון־דרום; 1.3 מ׳ אורך, 0.4 מ׳ רוחב) ומבדל קיר נוסף הנמשך לכיוון מערב. שרידי המבנים השתמרו באזורים נמוכים, בתוך שקעים קרסטיים. סביר להניח כי שאר השרידים, אשר היו גבוהים יותר מבחינה טופוגרפית, נהרסו במהלך העיבוד החקלאי של השטח.

בצפון השטח נחשף מתקן (L309; אינו מסומן בתכנית) שצירו מזרח–מערב. נחצבו בו שלוש מדרגות היורדות לכיוון מערב: גובה המדרגה הראשונה 0.3 מ׳, השנייה 0.35 מ׳ והשלישית 0.1 מ׳ (שטחן 0.5 × 1.5 מ׳). המדרגות מוליכות לחדר הנפתח לכיוון צפון, אשר חציבתו, ככל הנראה, לא הסתיימה. בתוך החדר נמצאו שברי כלי חרס שחוקים שלא זוהו. חלקו הצפוני של המתקן לא נחפר במלואו. כן נחשף בור (L302) בעל פיר עגול (0.5 מ׳ קוטר) שמתרחב בצורת פעמון, עד לעומק 1.8 מ׳. בתוך הבור (בור מים?) התגלו חרסים מתקופת הב״ת 1, ובהם בסיס של גביע מטיפוס ׳כלי מגידו׳ (איור 16:20) המוכר ממכלולי קבורה, אך נדיר מאוד בשכבות יישוב.

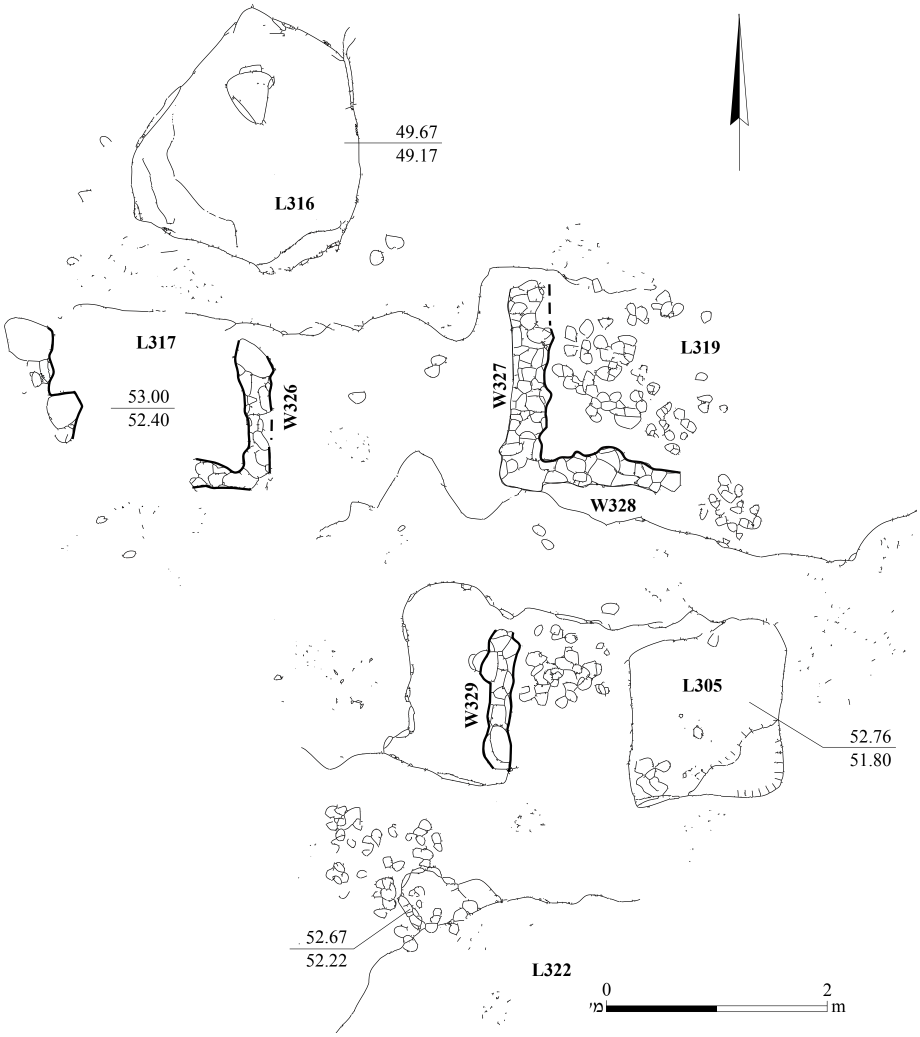

תכנית 11. שטח C3.

שטח D3 (תכנית 12)

שטח זה נמצא בשיפולי גבעה היורדת מערבה. נחשף בור מים (L500) חצוב בסלע גיר רך שפתחו עגול (0.5 מ׳ קוטר); הוא לא נחפר עד תום. סביב הבור נחשפו עדויות לקיומם של בורות נוספים (L502 ,L501) — אחד לא נחפר, ואילו האחר נחפר רק בחלקו. מצפון לבור 500 נחפר מתקן חצוב, רדוד (L511), שנועד אולי להזין את הבור במי נגר. לאורך קו הגובה לכיוון צפון נחשפה תעלה חצובה (L505 ,L504 ,L503) שרוחבה הממוצע 0.4 מ׳. התעלה הרדודה חצובה בסלע במקטעים, באורך כולל של 15 מ׳; הדופן המזרחית שלה גבוהה, ישרה וחלקה יותר מזו המערבית. בקצה הצפוני (L505) פונה התעלה מזרחה בזווית של 90 מעלות. בהמשכה של התעלה לכיוון צפון נחשף קטע של קיר (W508) שצירו צפון–דרום (1.5 מ׳ רוחב מרבי, 5.5 מ׳ אורך), הבנוי מאבני שדה במגוון גדלים, חלקן מסותתות באופן ראשוני. ייתכן כי התעלה ניקזה מי נגר עילי לכיוון בורות המים שבדרום השטח. אולם, כיוון שהקשר בין הבורות לתעלה לא ברור דיו, אין להוציא מכלל אפשרות כי התעלה הייתה חלק מתעלת יסוד של קיר 508 אשר תפקד אולי כטרסה חקלאית לאורך קו הגובה.

כ־30 מ׳ ממזרח לתעלה נחשף פתח של פיר מלבני (L509; 1.5 × 2.3 מ׳; תכנית 13) שחצובות בו חמש מדרגות תלולות מאוד ששָׁלחן ורוּמן

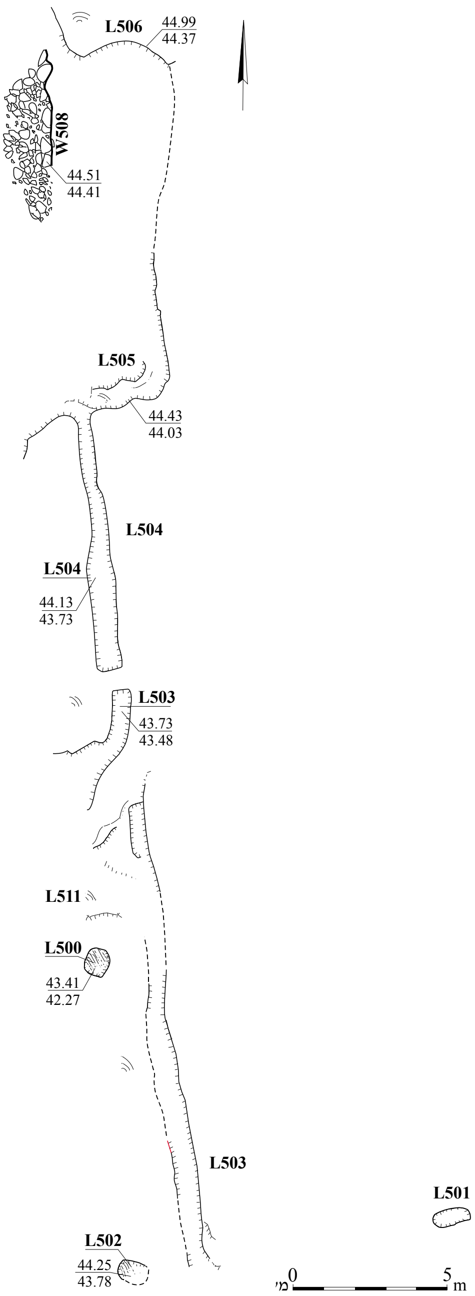

תכנית 12. שטח D3.

אינם אחידים. בחלק התחתון של המדרגות נחשפו מדפים חצובים ברוחב 0.2 מ׳, במקביל לדופנותיו הצפונית והדרומית של הפיר. בדופן המזרחית של הפיר חצוב פתח מלבני ברוחב 0.7 מ׳, והוא מוביל כנראה אל חלל נוסף. חפירת המתקן לא הסתיימה, אך נראה כי זהו קבר חצוב. במילוי שכיסה את המדרגות נחשפו חרסים מצולעים רבים, ככל הנראה מן התקופה הרומית.

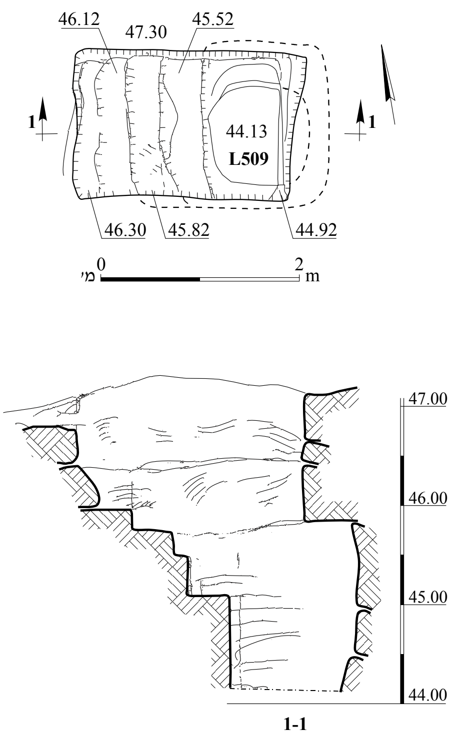

תכנית 13. שטח D3: קבר חצוב, (L509) תכנית וחתך.

ממצא כלי החרס

הכלים המוצגים באיורים 16 ו־17 נמצאו בבורות ובכיסי קרקע, והם מלמדים על משך הפעילות באתר ובסביבתו.

תקופת הברונזה התיכונה 1

נחשף מכלול של כלי חרס, הכולל קערות, קנקנים, פערורים, סירי בישול, קומקומים ושברים מעוטרים בעיטור חבל. אופי המכלול ביתי. הכלים עשויים טין גס, בהיר, עם חסמים רבים. למכלול זה מקבילות בג׳בל קעקיר, בנחל אלכסנדר, בתל נורית וביריחו.

קדרות (איור 16: 1–5). נתגלו שני טיפוסים של קדרות. לטיפוס האחד (איור 16: 1–4) דופן גבוהה ושפה מעובה; דומות לו נמצאו בג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig 2.10) וביריחו (Kenyon and Holland 1982: Fig. 95.5). לקדרה מס׳ 2 מקבילות בג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 3.2). לטיפוס השני יש דופן מעוגלת קמעה ושפה מעובה (איור 16: 5), ומקבילות לו נמצאו באתר נחל אלכסנדר (דר תשל״ז: לוח א׳: 1, 2).

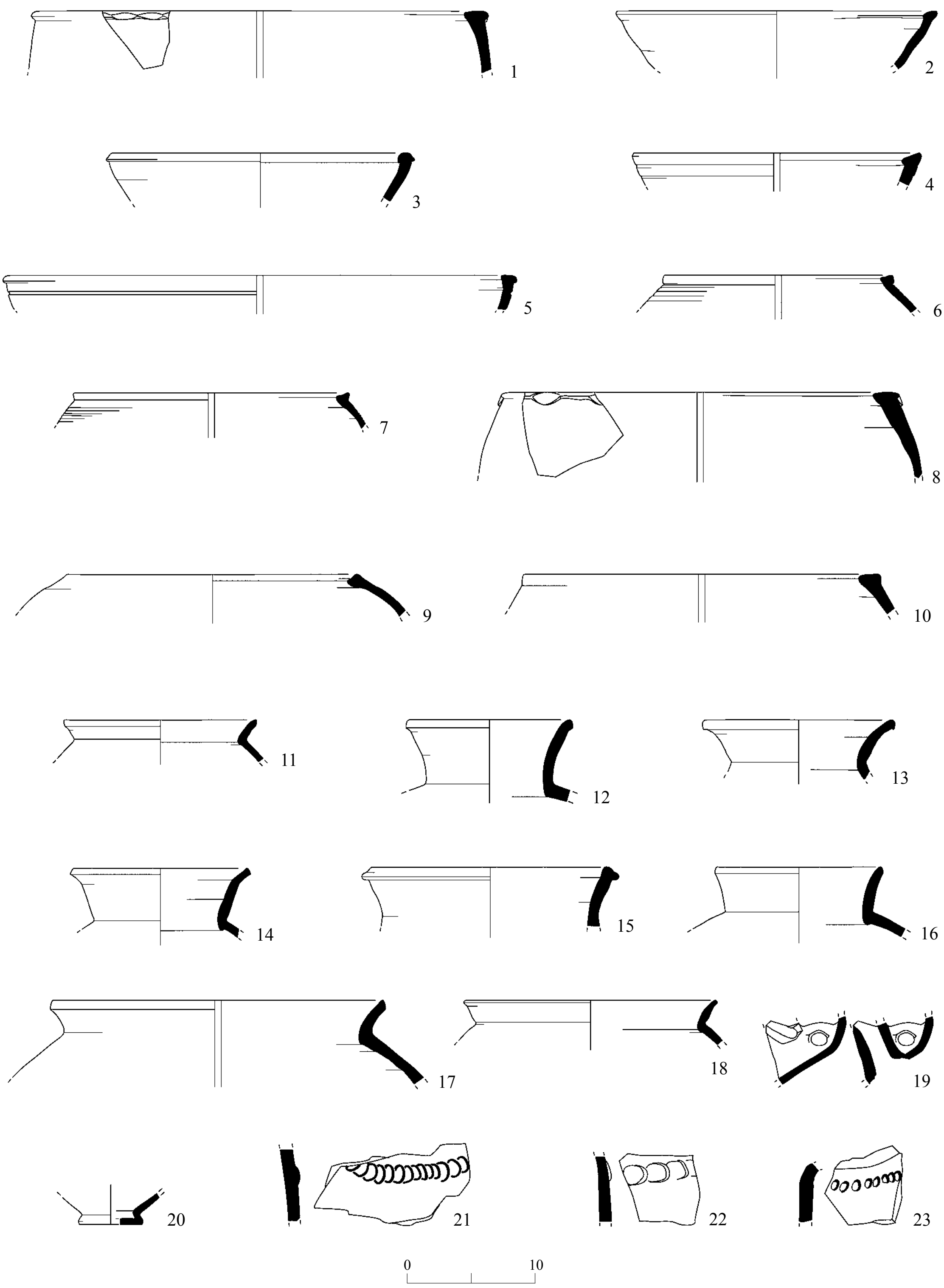

איור 16. חורבת כוסית (דרום): ממצא כלי החרס מתקופת הב״ת 1.

◀ איור 16

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קדרה	311	1014/3	טין כתום, גריסים לבנים ואפורים
2	קדרה	311	2085/3	טין כתום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים
3	קדרה	203	2008/3	טין כתום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים זעירים
4	קדרה	133	1021	טין ורוד בהיר, חסמים אדומים וחומים
5	קדרה	302	3013/6	טין כתום, חסמים אפורים ולבנים
6	פערור	203	2014/1	טין כתום בהיר, ליבה אפורה בהירה, סירוק אופקי
7	פערור	203	2008/2	טין כתום, חסמים אפורים ולבנים
8	פערור	203	2030	טין כתום, מעט חסמים לבנים, עיטור חבל בהון בשפה
9	פערור	302	3013/5	טין אדום־אפרפר, חסמים לבנים, תעלה בשפה
10	פערור	302	3013/3	טין ורדרד, ליבה אפורה־חומה, חסמים לבנים
11	סיר בישול	302	3007/6	טין ורוד אפור מפולם, מעט חסמים לבנים זעירים
12	סיר בישול	302	3013/1	טין כתום, חסמים לבנים ואפורים
13	סיר בישול	131	1021/2	טין כתום, חסמים לבנים ואפורים
14	קנקן	203	2012	טין כתום בהיר, חסמים לבנים
15	קנקן	203	2014	טין צהבהב מפולם, מעט חרסים לבנים
16	קנקן	131	1021	טין צהבהב מפולם, ליבה כתומה, מעט חסמים לבנים זעירים
17	קנקן	311	3026	טין ורוד בהיר, מעט חסמים אדמדמים, צמידה על פני הכלי
18	קנקן	131	1014/4	טין כתום בהיר, ליבה אפורה, חסמים לבנים זעירים
19	קומקום	204	2007/4	טין כתום מפולם, מעט חסמים לבנים, צמידה על פני הכלי
20	גביע	302	3013/9	כלי ממשפחת כלי מגידו, טין אפור כהה, בסיס דיסקוס
21	חרס מעוטר	302	3013/4	טין כתום אפור, חסמים לבנים ואפורים, עיטור חבל
22	חרס מעוטר	131	1014/1	טין כתום אפרפר מפולם, עיטור חבל
23	חרס מעוטר	207	2015	טין כתום כהה, ליבה אפורה, חסמים לבנים, עיטור בדקירה

פערורים (איור 16:6–10).— פערורים דומים לאלו נמצאו במכלול של ג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 1:15–18), בתוספת עיטור חבל סביב שפת הכלי. הקבלות נוספות נמצאו בסירי הבישול הפערוריים מאתר נחל אלכסנדר (דר תשל״ז: לוח ב׳:8–24) ובתל נורית (דר תשל״ז: לוח ד׳:19–21, 23).

סירי בישול (איור 16:11–13).— נמצאו שלושה סירי בישול שלהם גוף כדורי ושפה פשוטה מזווה חוצה. כלים דומים נמצאו בג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 1.6), שם הם מעוטרים בסירוק אופקי. צורות דומות של סירי בישול מוכרות גם מיריחו (Kenyon and Holland 1982: Figs. 99; 100).

קנקנים (איור 16:14–18).— נחשפו חמש שפות של קנקנים, רובן פשוטות ונוטות חוצה. לקנקן מס׳ 17 יש עיבוי סביב השפה. לשפות הפשוטות יש מקבילות בג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 1:1, 2); גם השפה המעובה מוכרת מאותו אתר (Gitin 1975: Fig. 1:3). הקבלות נוספות קיימות באתר נחל אלכסנדר (דר תשל״ז: לוח א׳:20, 27, 29), בתל נורית (דר תשל״ז: לוח ד׳:8–10) וביריחו (Kenyon and Holland 1982: Fig. 97).

קומקום (איור 16:19).— נתגלה שבר של כלי עם זרבובית, שידית נקב מחברת בינה לבין צוואר הכלי. צורה זו נפוצה בתקופת הב״ת 1 ומקבילות

לה נמצאו בנחל אלכסנדר (דר תשל״ז: לוח ב׳:2, 6, 7). כלי זה נפוץ דווקא במכלולי קבורה, כגון במעברות (דר תשל״ז: לוח ח׳:1, 2, 4, 7; לדוגמות ללא ידית מעל הזרבובית, ר׳ מס׳ 3, 6); בח׳רבת כירמיל (Dever 1975: Fig. 5.4) ובמגידו (Guy and Engberg 1938: Pls. 10:13; 25; 12:2–4).

גביע (איור 16: 20).— זהו בסיס גביע מטיפוס ׳כלי מגידו׳, העשוי טין אפור כהה. כלי זה מוכר במכלולי קבורה, למשל במגידו קבר B1120 (Guy and Engberg 1938: Pl. 22:19) ובמעיין ברוך (Amiran 1961:86, Fig. 6.7), אך נדיר מאוד בשכבות יישוב.

חרסים מעוטרים (איור 16: 21–23).— נחשפו כמה חרסים מעוטרים בעיטור חבל האופייני לתקופת הב״ת 1. דוגמות נמצאו ביריחו (Kenyon and Holland 1982: Fig. 97:28), בג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 1.10) ובתל נורית (דר תשל״ז: לוח ד׳: 26, 29, 30).

תקופת הברזל

קדרות (איור 17: 1, 2).— נמצאו שתי קדרות. לקדרה מס׳ 1 שפה מעובה וישרה הבולטת חוצה בחתך משולש. מקבילה לקדרה זו נמצאה בתל דור (טיפוסים KR8a-d; Gilboa 1995: Fig. 1.5.3:7), ותאריכה שם במאות הח׳–הה׳ לפסה״נ. קדרה מס׳ 2 סגורה, ללא חיפוי או מירוק. לקדרה שפת טבעת מעובה, ואי אפשר לקבוע אם דופנה מעוגלת או מזווה. קדרות מטיפוס דומה נמצאו בתל ג׳ת השכן (פורת, ינאי וכשר תשנ״ט: איור 8: 4–12, במיוחד כלי מס׳ 11), בתל קירי VIII (Hunt 1987: Fig. 38:13) ובתל כיסן 10–11 (Briend and Humbert 1980: Pl. 78:2J).

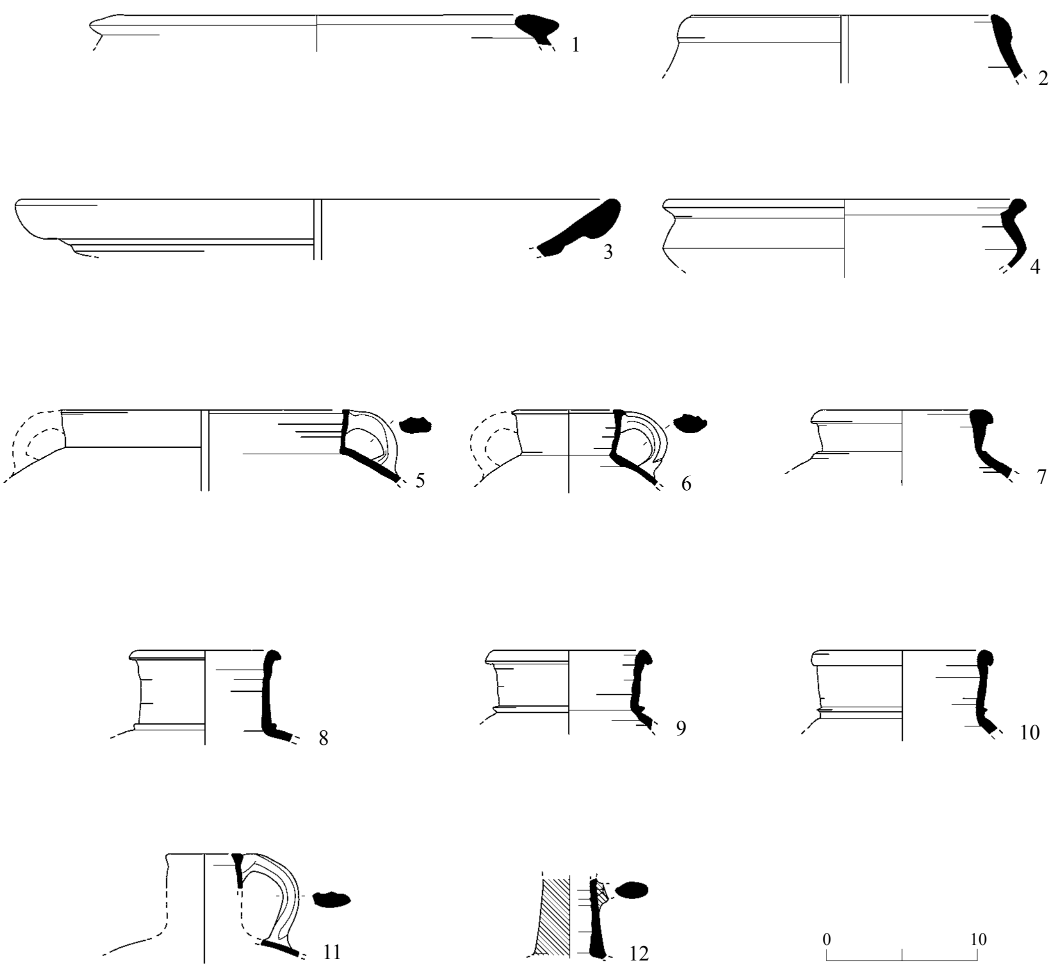

איור 17. חורבת כוסית (דרום): ממצא כלי חרס מתקופת הברזל (1, 2), מהתקופה הפרסית (3) ומהתקופה הרומית (4–12).

איור 17 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קדרה	509	5009/4	טין כתום מפולם, מעט חסמים אפורים ואדומים, ליבה אפורה
2	קדרה	201	2001/3	טין בהיר מפולם, מעט חסמים לבנים, צריפה גבוהה
3	מורטריום	201	2005/3	טין בהיר צרוף היטב, חסמים מעטים, לבנים, אפורים ושחורים
4	קערה	309	5019/8	טין בהיר עם חיפוי אדום, צריפה גבוהה, מעט חסמים לבנים
5	סיר בישול	208	2016/10	טין אדום כהה, מעט חסמים לבנים
6	סיר בישול	201	2001/2	טין אדום כהה, ליבה אפורה
7	קנקן	207	2015	טין כתום בהיר, חסמים לבנים
8	קנקן	209	2018	טין כתום, חסמים לבנים
9	קנקן	208	2016/6	טין כתום, חסמים אפורים
10	קנקן	209	2018/1	טין כתום, מעט חסמים לבנים
11	פך	201	2005/6	טין אדום כהה, מעט חסמים לבנים ואדומים
12	פך	201	2005/2	טין כתום בהיר, מעט חסמים לבנים, חיפוי אדום

התקופה הפרסית

מורטריום (איור 17:3).— נמצא שבר שפה של מורטריום המתוארך לתקופה הפרסית. בתל דור הסמוך כלי זה נפוץ מאוד (Stern 1995:53–55, Fig. 2.2).

התקופה הרומית

נתגלה מכלול מצומצם של כלים שתאריכם המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ.

קדרת בישול (איור 17:4).— לכלי זיווי ושפה בולטת חוצה עם חריץ להנחת מכסה. קדרות דומות נמצאו ברמת הנדיב (Calderon 2000:95, Pl. III:47, 50), שם הן תוארכו על סמך הקבלות מיפו, מיריחו ומעבדת לסוף המאה הא׳ – תחילת המאה הב׳ לסה״נ.

סירי בישול.— נחשפו שני סירי בישול. לראשון (איור 17:5) מבנה גוף כדורי, דפנות דקות, שפה גבוהה שחתכה משולש ובסיס עגול או שטוח. טיפוס זה מוכר מחפירות קברי חקל דמא (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:75, Fig. 4.3:6, 7), שם תוארכו סירים דומים למן המאה הא׳ ועד לתחילת המאה הב׳ לסה״נ (ימי מרד בר כוכבא) על סמך השוואות לחורבת קומרן, לירושלים (הר הצופים, קבר יאסון וסנהדריה) ולקיסריה. הסיר השני (איור 17:6) קטן יותר וצווארו גבוה, צר ומעוגל. הכלי מוכר מחפירות תל אנפה (Berlin 1997:90–91, Pl. 24:208–210), שם הוא תוארך למאה הא׳ לסה״נ, עד שנת 70. ביריחו תוארכו סירי בישול אלה (טיפוס J-CP2C) מסוף המאה הא׳ לפסה״נ עד למאה הא׳ לסה״נ.

קנקנים.— נמצאו ארבעה קנקנים (איור 17:7–10) עם שפה גבוהה ומעוגלת כלפי חוץ, ללא צוואר, ומגרעת בכתף. הקנקנים דומים לטיפוס A1 בקיסריה (Riley 1975:26, Pl. 29:9). ריילי מתארך את הקנקנים מטיפוס זה עד למאה הד׳ לסה״נ, אם כי רוב החוקרים נוטים להגביל את תפוצתם עד לתחילת המאה הב׳ לסה״נ (Loffreda 1996:25–30). ביריחו ובמצדה הוגדרו קנקנים אלה טיפוס J-SJ7A ותוארכו משנת 30 לפסה״נ ועד סוף ימי הורדוס (Bar-Nathan 1981:54, Pl. 1.1; 2002:33, Pl. 6.39; Photo III.21).

פכים.— הפך שבאיור 17:11 מוכר מרמת הנדיב (Calderon 2000:95, Pl. III:44, 45). הפך שבאיור 17:12 הוא ממשפחת כלי הטרה סיגילטה ודומה לצורה 109 של הייז, שתאריכה החל מהמחצית הראשונה של המאה הא׳ לפסה״נ (Hayes 1985: Pl. X:1)

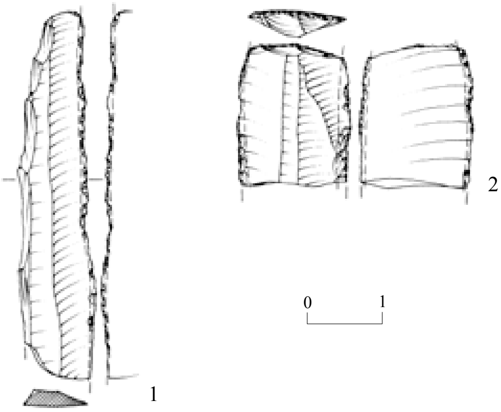

איור 18. ממצא כלי הצור.

ממצא כלי הצור

חמודי חלאילה

באתר נמצאו ארבעה כלים (שניים מהם צוירו; איור 18) עשויים צור איאוקני בצבע חום כהה. להבי המגל מעובדים באיכות טובה, ללא הקצה הפרוקסימלי. הלהבים הותזו מגרעין שלו שני משטחי נקישה, והם משוברים שברור דק ועדין. הקצה הדיסטלי קטום בקטימה שעוצבה בשברור חצי־זקוף. רוחבם הממוצע של הכלים הוא 3 ס״מ. אחד הכלים (איור 18:1) עשוי על להב עם גב קשתי עם עיצוב מינימלי. ברק השימוש המועט על הקצה הפעיל מצביע על שימוש מוגבל באותו כלי. רוחבם של הכלים, העולה על הממוצע של הלהבים הכנעניים הנפוצים בתקופת הברונזה הקדומה, מצביע על תיארוך בתקופת הב״ת 1.

סיכום

בחפירות במרחב באקה אל־ע׳רבייה נחשפו השוליים המזרחיים והדרומיים של חורבת כוסית. כמקובל במשך תקופות רבות, הפריפריה של התל שימשה לפעילויות, כגון תעשייה וקבורה, שאינם מתאימים מבחינה אקולוגית לאזור עירוני צפוף.

ייתכן כי השרידים מתקופת הב״ת 1 שנחשפו מדרום לחורבת כוסית קשורים לאתרים סמוכים מאותה תקופה, כגון קבר שדוד שנתגלה בחורבת כוסית, שתוכנו נמצא בבית פרטי בבאקה אל־ע׳רבייה (אלי ינאי, מידע בעל פה); קבר נוסף שתיעדו הורוביץ ומסראווה (תש״ס:115); ועוד שני אתרים: את האחד חפר עוזי עד בבאקה אל־ע׳רבייה (עד תשס״ג:45–46), ואת האחר חשפה אמני אבו חמיד (מידע בעל פה) בח׳רבת בורין.[6] בית קברות ויישוב מתקופה זו נחשפו במג׳דל (ינאי תשנ״ג).

בולטת במיוחד עצמתם של מבני הקבורה, וכן התכנון הארכיטקטוני הכולל וההקפדה על הגימורים. יש לציין כי תוואי כביש חוצה ישראל באזור זה חופף במידה רבה את התוואי ההיסטורי של דרך הים (רול ואיילון 1989: איור 140), ותופעת הקבורה לאורך הדרכים הייתה מוכרת ומקובלת בתקופה הרומית. לכאורה, ייתכן שהקברים באתר נחל חדרה (צפון) השתייכו דווקא לאתר הרומי–הביזנטי בכפר ג׳ת, אך הקושי לחצות את נחל חדרה מקשה לקבל אפשרות זאת.[7] בבדיקות שערכנו באמצעות כלים מכניים בשטח האלוביאלי שבין אתר נחל חדרה לבין חורבת כוסית (מזרח), לא נתגלה דבר. ייתכן כי הקטיעה של הרצף הטריטוריאלי בקבורה בין שני האתרים קשורה בסוג האדמה שלא התאימה לכריית קברים.[8]

סגנון הקבורה בפירים חפורים וכוך אופקי להנחת הנפטר לא היה מוכר עד כה באזור זה של הארץ. כמו כן, נראה כי הניסיון לקשור טיפוס זה של קברים לקבוצות אתניות שונות (איסיים, נבטים) אינו נכון, שכן בחפירה שערכנו נראה בבירור כי כריית קברים בסגנון זה הייתה נפוצה בין אוכלוסיות שונות בתקופה הרומית בארץ ישראל.

במהלך התקופה הביזנטית הוסב אזור בית הקברות בחורבת כוסית (מזרח) לאזור תעשייה, כעדות הכמות הרבה של קנקני האגירה שנמצאו במקום. גם אבני הפסיפס הרבות מרמזות על קיומם של מתקני ייצור מסוגים אחדים. יישובים מן התקופות הרומית והביזנטית בסביבה נחפרו בחורבת כוסית (איאד עוודה, מידע בעל פה), בג׳ת (פורת, ינאי וכשר תשנ״ט) ובבאקה אל־ע׳רבייה (בדחי ובושנינו תשנ״ב:48).

הערות

[1] את החפירות (הרשאות מס׳ A-3744, A-3716 ו־A-3823), מטעם רשות העתיקות, ניהל המחבר. סייעו כארם סעיד, דייגו ברקן, מוראד טבר, שרין מחאג׳נה, דורי ענבר, ז׳אנט עבאס ולבנת יחיא (ניהול שטחים), עבד אלסלאם סעיד ועמית שדמן (בדיקות מקדימות), שלמה יעקב־ג׳ם (מנהלה), צילה שגיב (צילומי שדה וממצא), חמודי חלאילה (כלי צור), ואדים אסמן, סלבה פירסקי וטניה קורנפלד (מדידות), מרינה שויסקיה (ציור), אירינה ברין ונטליה זאק (סרטוט), דונלד צבי אריאל (נומיסמטיקה), פטר גנדלמן (קרמיקה רומית, ח׳ כוסית מזרח), נטליה כצנלסון (זכוכית), אולגה שור (רפאות כלי זכוכית), לנה קופרשמידט (טיפול במתכות), אלדד ברזילי (גאומורפולוגיה), אלירן אורן (סיוע כללי ופיקוח ארכיאולוגי), חאלד אבו פאנה, אחמד מוואסי ועומר מסעוד (ציוד מכני). דוד עמית ועמוס קלונר סיפקו מידע חשוב בנוגע לקברי חורבת קומרן. כן סייעו יקי מור (חברת גדיש), צח הורוביץ, אלי ינאי, איאד עודה ומפקחי מחוז חיפה של רשות העתיקות. החפירות, במימון חברת כביש חוצה ישראל, בוצעו בעזרת פועלים מאום אל־פחם ומנצרת.

[2] אפשר לאיית את שם הכפר בכמה אופנים (השווה הראובני תשל״ג: 67–68). במאמר זה נבחר השם כפי שמוכרז בילקוט הפרסומים.

[3] מרחב ג׳ת ובאקה אל־ע׳רבייה סבל במשך השנים משוד עתיקות. תוכנן של מערות קבורה שדודות אותר בעבר בבתים בכפר באקה אל־ע׳רבייה (אלי ינאי, מידע בעל פה). לעתים חפצים אחדים מגיעים לידי רשות העתיקות — אלה נמסרים מנאמני העתיקות הפועלים באזור או נתפסים בידי היחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות. לסיכום תולדות המחקר באתרי הכפר ג׳ת, ר׳ פורת, ינאי וכשר תשנ״ט: 1–2 וגם הערה מס׳ 1. לסיכום על ממצא שמקורו בחפירות שאינן מסודרות, ר׳ פורת, ינאי וכשר תשנ״ט: 63–67.

[4] את הבדיקה הפטרוגרפית ערך המחבר במעבדה למיקרוארכיאולוגיה השוואתית באוניברסיטת תל אביב. תודתי העמוקה ליובל גורן על הסיוע הטכני.

[5] ידיות הקנקנים מטיפוס זה שימשו בעבר נושא לדיונים רבים. מיכל ארצי (Artzy 1980) טענה שלעתים עוצבו הידיות באופן מיוחד בצורה מפותלת כדי להקנות להן חוזק בעת הובלתם דרך הים.

[6] הרשאה מס׳ A-3542; תודתי לחופרת על המידע שמסרה.

[7] אין להתעלם מהקושי הכרוך בחציית נחל חדרה לצורך שימוש אפשרי בבית הקברות. במשך עונת החורף הנחל מציף את הסביבה לעתים קרובות, דבר שעלול להיות מכשול לעבירות. על כן, הזיקה של בית הקברות לח׳ כוסית נראית סבירה יותר.

[8] את הבדיקות המקדימות ערך עבד אלסלאם סעיד, והמידע שמסר הועיל במהלך החפירה.

הפניות

אלגביש י׳ 1968. **שקמונה, דו״ח שדה 1: השכבות מן התקופה הפרסית, עונות 1963–1965**. חיפה.

אלגביש י׳ 1977. **שקמונה, דו״ח שדה 3: הקרמיקה מהתקופה הרומאית**. חיפה.

בדחי ר׳ תש״ס. מערת קבורה מתקופת הברזל 2 בבאקה אל־ע׳רביה. **עתיקות** 39: 7*–12*.

בדחי ר׳ תשס״ב. שרידי בית מרחץ ושרידי בנייה נוספים בבאקה אל־ע׳רביה. **עתיקות** 42: 57*–71*.

בדחי ר׳ ובושנינו א׳ תשנ״ב. בקה אל־ע׳רביה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** צז: 48.

בר־אדון פ׳ תשל״א. יישוב נוסף של כת מדבר יהודה בעין אל־ע׳וור שבחוף ים־המלח. **ארץ ישראל** י: 73–89.

גורזלזני א׳ 2003. **תעשייה קרמית וקשרי חוץ של אתרים נבחרים מן התקופה הפרסית בארץ־ישראל, מחקר פטרוגרפי.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גורזלזני א׳ ועודה א׳ 2007. נחל חדרה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (17/6/07) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=544&mag_id=112 (תאריך גישה 22/6/09).

גורזלזני א׳, ענבר ד׳ ועבאס ג׳ 2007. ח׳ כוסית דרום. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (12/6/07) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=534&mag_id=112 (תאריך גישה 22/6/09).

גל צ׳ ומוקארי ע׳ 2002. חפירות בח׳ ימה (יחם) בשרון. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 91–106.

גנור א׳ וקהתי ר׳ תשס״ג. חורבת כוסית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115: 97.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל** ה: השומרון (ב׳) (תרגום ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

גרשוני ל׳ וזיסו ב׳ תשנ״ז. מערות קבורה מימי בית שני בגבעת שפירא, ירושלים. **עתיקות** 30: 45*–59*.

דותן מ׳ תשט״ז. חפירות עפולה. **עתיקות** א: 18–63.

דר ש׳ תשל״ז. **יישובים קדומים בעמק־חפר**. מעברות.

הורוביץ צ׳ תשס״ב. צלמית מתל ג׳ת בדמות אישה המחזיקה טמבורין. **עתיקות** 42: 1*–2*.

הורוביץ צ׳ ומסראווה מ׳ תש״ס. באקא אל־ע׳רביה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 115.

היזמי ח׳ תשנ״ז. מערת קבורה באיתמר. **עתיקות** 32: 85–90.

הראובני ע׳ תשל״ג. **יישובי המיעוטים בישראל**. ירושלים.

זיסו ב׳ ומויאל ח׳ תשנ״ד. ירושלים, בית צפאפא (מערב). **חדשות ארכיאולוגיות** קו: 142–143.

זרטל א׳ תשל״ז. טבעת שומרונית וזיהויה של עין־כושי. **קדמוניות** 38–39(2–3): 84–86.

ינאי א׳ תשנ״ג. שרידי יישוב וקברים בח׳ מג׳דל שבשרון. **עתיקות** 22: 1*–8*.

נאמן י׳ תשנ״א. **מפת מענית (54)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
סולימני ג׳ וזיסו ב׳ תשנ״ח. ירושלים, גבעת המבתר. **חדשות ארכיאולוגיות** קח:134–135.
עד ע׳ תשס״ג. באקא אל־ע׳רביה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 45–46.
פורת י׳, ינאי א׳ וכשר א׳ תשנ״ט. שרידים ארכיאולוגים בג׳ת. **עתיקות** 37: 1–78.
פטריך י׳ תשנ״ד. קבורה ראשונה על־פי מקורות חז״ל — לביאורם של מונחים. בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ומנהגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה.** ירושלים. עמ׳ 190–211.
צפיריס ו׳ תשמ״ב. קבר ליד מטולה. **עתיקות** ח: 26–30.
קלונר ע׳ וגת י׳ תשמ״ב. מערות קברים מימי בית שני באיזור תלפיות־מזרח. **עתיקות** ח: 74–76.
קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי בית שני.** ירושלים.
רביקוביץ ש׳ תש״ל. **מדריך ומפה של קרקעות ישראל.** ירושלים.
רביקוביץ ש׳ תשמ״א. **קרקעות ישראל — התהוותן, טבען ותכונותיהן.** תל אביב.
רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון.** תל אביב.
רון צ׳ תשל״ז. **המלונות כביטוי לחקלאות מדרגות בהרי יהודה ושומרון.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade.* Ramat Gan.
Amiran R. 1961. Tombs of the Middle Bronze Age I at Ma‘ayan Barukh. *‘Atiqot* (*ES*) 3:84–92.
Artzy M. 1980. The Utilitarian “Persian” Store Jar Handles. *BASOR* 238:69–73.
Avissar M. 1996. The Late Roman and Byzantine Period. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 66–74.
Bar-Adon P. 1977. Another Settlement of the Judaean Sect at En El-Ghuweir on the Shores of the Dead Sea. *BASOR* 227:1–26.
Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Oil Lamps from Masada. In J. Aviram, G. Foerster and E. Netzer eds. Masada IV: *The Yigal Yadin Excavations 1963–1965, Final Report.* Jerusalem. Pp. 7–147
Bar-Nathan R. 1981. Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period. In E. Netzer ed. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 54–129.
Bar-Nathan R. 2002. *Hashmonean and Herodian Palaces at Jericho: Final Report of the 1973–1987 Excavations* III: *The Pottery.* Jerusalem.
Bar-Nathan R. and Adato M. 1986. Pottery. In L.I. Levine and E. Netzer eds. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 160–175.
Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. *The Pottery.* In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 71–93.
Berlin A.M. 1997. The Plain Ware. In S.C. Herbert ed. *Tel Anafa* II, i: *The Hellenistic and Roman Pottery* (*JRA* Supplement 10). Ann Arbor. Pp. 1–211.
Bijovsky G. 2000–2002. The Currency of the Fifth Century C.E. in Palestine—Some Reflections in Light of the Numismatic Evidence. *INJ* 14:196–210.
Blakely J.A. 1987. *The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraeum and Later Uses.* In R.J. Bull, E. Krentz and O. Storvick eds. *Caesarea Maritima* VI: *The Joint Expedition to Caesarea Maritima* (*ASOR* Excavation Reports 4). New York.
Blakely J.A. 1992. Stratigraphy and the North Fortification Wall. In R.L. Vann ed. *Caesarea Papers: Straton’s Tower, Herod’s Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (*JRA* Supplement 5). Ann Arbor. Pp. 26–41.
BMC Phoen.: G.F. Hill. *Catalogue of the Greek Coins of Phoenicia.* London 1910.
Briend J. and Humbert J.B. 1980. *Tell Keisan (1971–1976): une cité Phénicienne en Galileé.* Paris.
Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 91–165.
Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* III: *Samaria.* London.
Dever W.G. 1975. A Middle Bronze I Cemetery at Khirbet El-Kirmil. *Eretz Israel* 12:18*–33*.
Eshel H. and Greenhut Z. 1993. Hiam el-Sahga, a Cemetery of the Qumran Type, Judaean Desert. *RB* 100–102:252–259.
Gilboa A. 1995. The Typology and Chronology of the Iron Age Pottery and the Chronology of the Iron Age Assemblages. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 1–50.
Gitin S. 1975. Middle Bronze I “Domestic” Pottery at Jebel Qa‘aqir. *Eretz Israel* 12:46*–62*.
Guy P.L.O. and Engberg R.M. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP 33). Chicago.
Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–434.
Hadad S. 1997. Oil Lamps from the Third to the Eighth Century C.E. at Scythopolis-Bet Shean. *DOP* 51:147–188.
Hayes J.W. 1985. Sigillate Orientale. In I. Baldassare ed. *Enciclopedia Del’Arte Antica Classica e*

Orientale: Atlante Delle Forme Ceramiche II: *Ceramica Fine Romana nel Basino Mediterraneo, Tardo Ellenismo e Primo Impero.* Rome. Pp. 2–95.

Hunt M. 1987. The Tell Qiri Pottery. In A. Ben-Tor and Y. Portugali. *Tell Qiri: A Village in the Jezreel Valley; A Report of the Archaeological Excavation 1975–1977* (Qedem 24). Jerusalem. Pp. 141–223.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In C.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame—Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine.* Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Kahane P. 1952. Pottery Types from the Jewish Ossuary-Tombs around Jerusalem: An Archaeological Contribution to the Problem of the Hellenization of Jewry in the Herodian Period. *IEJ* 2(2):125–139.

Katsnelson N. This volume (a). The Glass Vessels from Ḥorbat Kosit (East).

Katsnelson N. This volume (b). The Glass Vessels from Naḥal Hadera (North).

Kenyon K.M. and Holland T.A. 1982. *Excavations at Jericho* IV: *The Pottery Type Series and Other Finds.* London.

Kletter R. and Rapuano Y. 1998. A Roman Well at Khirbet Ibreiktas. *'Atiqot* 35:43–59.

Lapp P.W. 1961. *Palestinian Ceramic Chronology, 200 B.C.– A.D. 70.* New Haven.

Loffreda S. 1974. *Cafarnao* 2: *La Ceramica.* Jerusalem.

Loffreda S. 1996. *La Ceramica di Maceronte e dell' Herodion (90 a.C.–135 d.C.).* Jerusalem.

LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part 2: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498).* London 1965. Pp. 41–114.

Mazar B., Dothan T. and Dunayevsky I. 1966. *En Gedi: The First and Second Seasons of Excavations 1961–1962* (*'Atiqot* [*ES*] 5). Jerusalem.

Meyers E.M., Kraabel A.T. and Strange J.F. 1976. Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema', Upper Galilee, Israel, 1970–72 (AASOR 42). Durham.

Oleson P.J., Fitzgerald M.A., Shewood S.E. and Sidebotham E.S. 1994. The Finds and the Ships. In P.J. Oleson ed. *The Harbours of Caesarea Maritima: Results of the Caesarea Ancient Harbour Excavation Project 1980–85* II (Center for Maritime Studies, University of Haifa Publication No. 5; BAR Int. S. 594). Oxford.

Politis K. 1997. Newsletter from Jordan. *Minerva* 8(6):35–37.

Politis K. 1998a. Khirbet Qazone. *AJA* 102(3): 596–597.

Politis K. 1998b. Rescue Excavations in the Nabatean Cemetery at Khirbat Qazone 1996–1997. *ADAJ* 42:611–614.

Politis K. 1999. The Nabatean Cemetery at Khirbet Qazone. *Near Eastern Archaeology* 62(2):128.

Politis K. 2002. Rescuing Khirbet Qazone. *Minerva* 13(2):27–29.

Reshef D. and Smith P. 1993. Two skeletal remains from Hiam el-Sahga. *RB* 100–102:260–269.

Riley J.A. 1975. The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarean Hippodrome. *BASOR* 218:25–63.

Ron Z. 1966. Agricultural Terraces in the Judean Mountains. *IEJ* 16:33–49, 111–122.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Lamps. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 234–247.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Shanks H. 1999. Who Lies Here? Jordan Tombs Match those at Qumran. *BAR* 25(5):48–53.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 420–469.

Singer-Avitz. L. 1989. Local Pottery of the Persian Period (Strata XL–VI). In Z. Herzog, G. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 115–144.

Smith R.H., McNicoll A.W. and Watson P. 1992. The Byzantine Period. In A.W. McNicoll, P.C. Edwards, J. Hambury-Tenison, J.B. Hennessy, T.F. Potts, R.H. Smith, A. Walmsley and P. Watson. *Pella in Jordan* 2: *The Second Interim Report of the Joint University of Sydney and College of Wooster Excavations at Pella 1982–1985.* Sydney. Pp. 145–182.

Sneh A., Bartov Y. and Rosensaft M. 1998. *Geological Map of Israel 1:200.000. Sheet 1.* Jerusalem.

Stern E. 1982. *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period, 583–332 B.C.* Jerusalem.

Stern E. 1995. Local pottery of the Persian Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 51–92.

Sussman V. 1983. The Samaritan Oil Lamps from Apollonia-Arsuf. *Tel Aviv* 10:71–96.

Tomber R. 1999. Pottery from Sediments of the Inner Harbour. In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Ceasarea Papers 2: Herod's Temple, The Provincial Governor's Praetorium and Graneries, The Later Harbor, A Gold Coin Hoard and Other Studies* (*JRA* Supplement 35). Portsmouth, Ri. Pp. 295–322.

Tufnel D. 1953. *Lachish* III *(Tell ed-Duweir): The Iron Age.* London.

de Vaux R. 1954. Fouilles au Khirbet Qumrân. Rapport préliminaire sur la Deuxiéme campagne. *RB* 63:206–237.

Zias J. 1980. Roman Tomb at 'Ar'ara. *'Atiqot* (*ES*)14:60–65.

BAQA EL-GHARBIYA AREA: A ROMAN-PERIOD CEMETERY AND OTHER FINDS

AMIR GORZALCZANY

(PP. 105*–136*)

Between July 2002 and March 2003 three sites were excavated west of the village of Baqa el-Gharbiya, in preparation for the laying of the Cross-Israel Highway (map ref. NIG 202137–250/702735–607, OIG 152137–250/202735–907; Figs. 1, 2). The excavations revealed the eastern and southern fringes of Ḥorbat Kosit, exposing the peripheral area of the site, exploited for various industrial usages and for burial. Hereby are presented the results of the three excavations.

Ḥorbat Kosit (East)

Some 100 m east of Ḥorbat Kosit three excavation areas (A1, B1 and C1; Plans 1–4; Figs. 3–10) were opened, the main one being Area B1, in which three strata were uncovered:

Stratum III. Dated from the first century BCE to the second half of the second century CE, this stratum included rock-cut installations, possibly used in agricultural or industrial activities, or as quarries, and a Roman-period burial ground. Six or seven rectangular tombs (2.5 × 3.5 m on average), built on a northwestern–southeastern axis, were unearthed. Tomb L231 (Plan 2: Sections 5–5; Figs. 3, 4) is the most prominent of the tombs; it was entered via a staircase comprising seven steps. The finds from Stratum III are presented in Fig. 8.

Stratum II. Dated to the late third–late fourth centuries CE, this stratum is dominated by floors, or working surfaces (L260, L275), built of stones with binding material in between. These surfaces yielded a large amount of pottery dated to the fourth century CE (studied by Peter Gendelman; Fig. 9), glass vessels (see Katsnelson, this volume) and 19 coins dated to the mid-fourth–fifth centuries CE (studied by Donald T. Ariel).

Stratum I. Dated approximately to the end of the fifth century CE, this stratum designates the fill above the Stratum II surfaces. This stratum included also deposit pits, within which were found potsherds of storage jars (Fig. 10).

Naḥal Ḥadera (North)

Some 500 m south of Ḥorbat Kosit, on a soft limestone hill, four excavation areas were opened (A2, B2, C2 and D2; Plans 5–9; Figs. 11–15). In Area A2, a subterranean structure (L605; Plans 5, 6) was uncovered. It was partly hewn and partly ashlar-built, and probably served as the vestibule of an arched space that had collapsed. This vestibule led to a room, which was found sealed by a roll stone, 1.2 m in diameter; the room was not excavated. Surrounding this structure were 24 rock-cut graves of two types: (a) with a rectangular plan (0.4–0.6 × 1.6 m on average) and a channel carved alongside one of its long walls; (b) with a rectangular plan, larger in size and deeper (1.5 × 2.5 m on average). All the graves were found devoid of osteological material; however, it was clear that they related to the nearby Subterranean Structure 605. The 'Type a' graves resemble in plan the graves excavated at Ḥorbat Qumran and 'Ein el-Awwar, dated between 175 BCE and 70 CE. Such graves were also documented at East Talpiyot (Jerusalem), Beit Ṣaffafa and Khirbat Kazun (Transjordan). This grave type was previously assigned to the Essenes or the Nabbatean populations.

In Area B2 additional 68 graves were uncovered (Plan 7; Figs. 11–14), as well as rock-cut caves, some of which were sealed by a roll stone. The caves were not excavated; only one cave (L124; Plan 8) was documented. Cave 124 had a central, arched hall with nine burial niches (*kokhim*) carved perpendicular to its walls. The cave yielded complete glass vessels in an excellent state of preservation, some of which are rare types, dating from the third century CE (see Katsnelson, this volume).

The pottery finds at this site were meager, as most of the graves were found empty. In the rock-cuttings between the graves were found vessels dating to the Persian–Hellenistic periods (Fig. 15).

Ḥorbat Kosit (South)

Some 500 m south of Ḥorbat Kosit, and c. 400 m west of the Naḥal Ḥadera (North) site, four areas were excavated (A3, B3, C3 and D3; Plans 10–13; Figs. 16–18). The finds included numerous rock-cut installations, cisterns (e.g., L302)—to which water was directed by means of hewn channels—and a tomb(?) (L509) entered via a rectangular shaft and a staircase. Sparse architectural remains were uncovered, damaged by later activities at the site.

The finds were dated to EB I, including pottery (Fig. 16)—holemouth jars, cooking pots, storage jars, teapots and a "Meggido-Type" chalice (No. 23; an unusual find in burial contexts)—as well as flints (Fig. 18; studied by Hamoudi Khalaily). Also found were pottery vessels from the Iron Age (Fig. 17:1, 2), the Persian period (Fig. 17:3) and the Roman period (first century BCE–beginning of the second century CE; Fig. 17: 4–12).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the three excavated sites (according to Permit No.) in the vicinity of Baqa el-Gharbiya.

Fig. 2. Location map of the excavation areas.

Plan 1. Area A1.

Plan 2. Area B1: plan and sections.

Fig. 3. Tomb 231, looking northeast.

Fig. 4. Tomb 231, a door socket.

Fig. 5. Rock-hewn shafts (L320, L326), looking northeast.

Plan 3. Area C1: section in Loci 505 (1) and 506 (2).

Fig. 6. Remains of a plastered bell-shaped cistern (L505), looking north.

Fig. 7. Remains of Cave 506, looking east.

Plan 4. Area C1: plan and sections.

Fig. 8. Area B1, Stratum III: pottery.

Fig. 9. Area B1, Stratum II: pottery.

Fig. 10. Area B1, Stratum I: pottery.

Plan 5. Area A2: plan and sections.

Plan 6. Area A2: Structure 605, plan and sections.

Plan 7. Area B2: plan and sections.

Fig. 11. Grave 1003, looking southeast.

Fig. 12. Grave 1501, looking east.

Fig. 13. Grave(?) 118, with an *in situ* storage jar, looking southeast.

Fig. 14. Grave(?) 118: a complete bronze ladle.

Plan 8. Area B2: Burial Cave 124, plan and sections.

Plan 9. Area D2: Installation 1302, plan and section.

Fig. 15. Naḥal Ḥadera (North): pottery.

Plan 10. Area B3: Spaces 223 and 225, plan and section.

Plan 11. Area C3.

Plan 12. Area D3.

Plan 13. Area D3: Grave(?) 509, plan and section.

Fig. 16. Ḥorbat Kosit (South): Early Bronze Age I pottery.

Fig. 17. Ḥorbat Kosit (South): Iron Age (1, 2), Persian-period (3) and Roman-period (4–12) pottery.

Fig. 18. Ḥorbat Kosit (South): Early Bronze Age I flints.

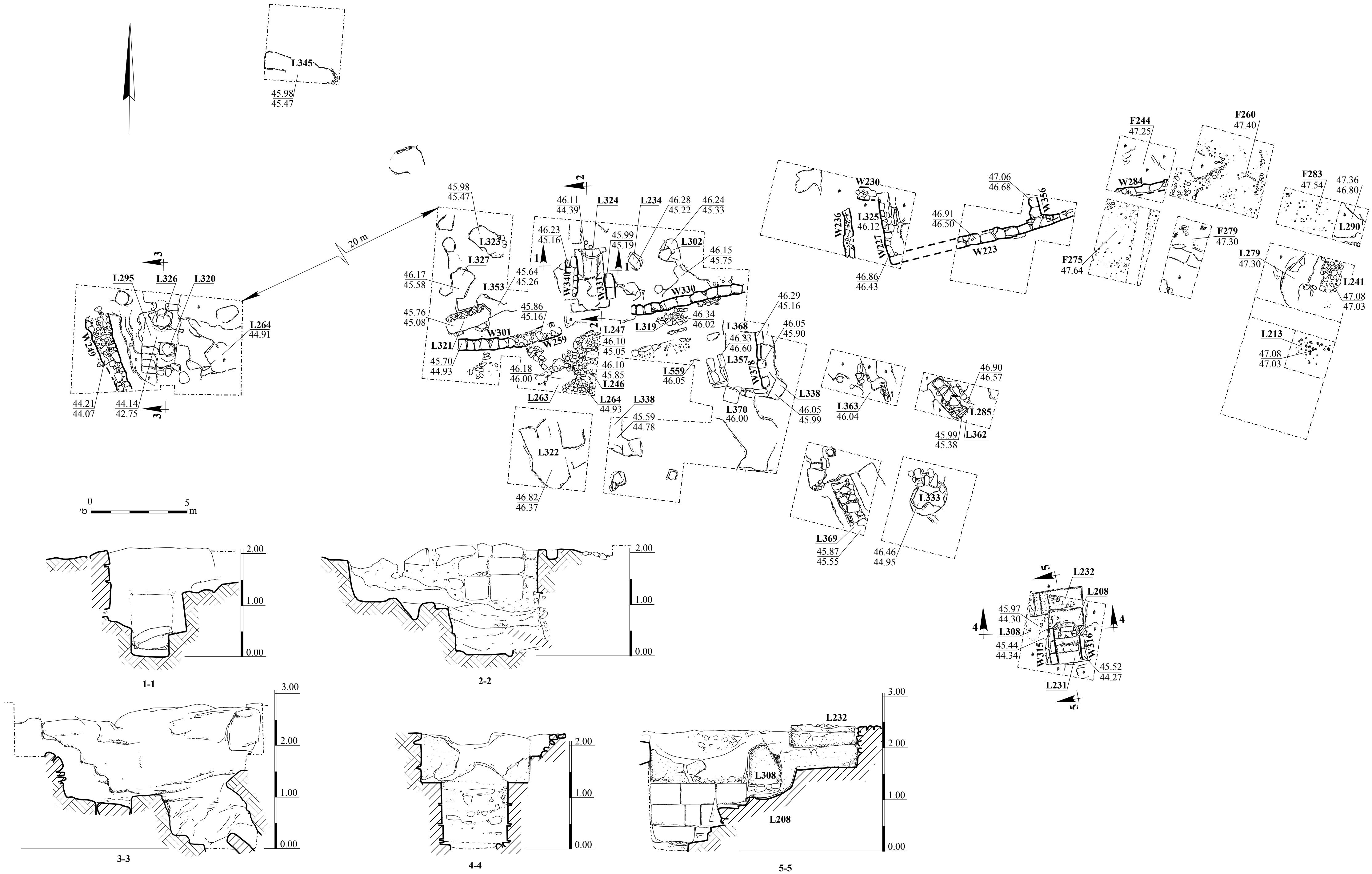

תכנית 2. שטח B1: תכנית וחתכים.